

ZAIREENI Azmi
Universiti Sains Malaysia

PAS: PERMUAFAKATAN POLITIK SEBAGAI TAPAK INTEGRASI DAN PERANAN WANITA

PAS: POLITICAL CONSOCIATION AS PLATFORM OF INTEGRATION AND WOMEN'S ROLE

Di Malaysia, majoriti parti-parti politik bergerak di atas landasan kepentingan kaum. Ia mengakibatkan persaingan politik, perebutan kuasa serta kecenderungan untuk menonjol sebagai parti yang lebih berwibawa mewakili kaum-kaum tertentu. Oleh itu, dalam masyarakat yang berbilang kaum, parti-parti politik yang bersaing perlu mendapatkan undi rakyat bagi menubuhkan kerajaan. Kerjasama politik atau permufakatan politik dilihat sebagai satu strategi yang berkesan untuk mencapai objektif ini. Strategi ini mewujudkan beberapa gabungan parti-parti politik yang berkompromi dan bekerjasama untuk membentuk kerajaan. Permuafakatan politik ini menjadi tapak integrasi parti-parti politik yang mewakili kaum tertentu untuk meminggirkan kepentingan mereka dan mencapai persefahaman mewakili kesejahteraan rakyat Malaysia. Parti Islam SeMalaysia (PAS) merupakan parti Islam dan dianggotai oleh majoriti etnik Melayu. Parti ini telah turut serta dalam beberapa gabungan permuafakatan politik. Kesannya, PAS berjaya meraih undi yang lebih tinggi dalam pilihan raya berbanding apabila parti itu bergerak sendirian. Setiap ahli parti menyokong permuafakatan yang dibuat oleh pimpinan parti termasuk wanita PAS. Namun persoalannya sejauhmanakah permuafakatan politik menjadi tapak kepada perpaduan kaum? Makalah ini cuba menyelusuri kedudukan PAS dalam permuafakatan politik serta merupakan usaha awal untuk memeta peranan yang dimainkan oleh wanita PAS dalam proses ke arah integrasi nasional.

Kata kunci: politik permuafakatan, PAS, wanita PAS, hubungan rentas kaum, integrasi

In Malaysia, the majority of political parties are organised along racial lines. These resulted in political rivalry, power struggle and to stand out as a champion of the party representing a certain ethnic. Therefore, in a multi-ethnic society, competing political parties need to get the votes from people from diverse ethnicities to form a government. Political coalition or political alliance is seen as an effective strategy

to achieve this objective. This strategy was utilised to initiate a few political coalitions that negotiated and worked together to form a government.. This political alliance became the unifying space for the race-based political parties to put aside their underlying interests and work to achieve a better well-being for Malaysians. Party Islam SeMalaysia (PAS) is a Malay majority and an Islamist political party. It has participated in several political coalitions. PAS managed to win higher votes in the elections compared to when the party was stand alone. Members of PAS including women fully support the decision made by the party leaders to form coalitions. This article aims to trace PAS's position in the political alliance and the role of PAS women as the party engages in political coalitions.

Keywords: *consociation politics, PAS, women in PAS, cross-ethnic relation, integration*

Pengenalan

Masyarakat majmuk pesat berkembang semasa zaman penjajahan British apabila kaum Cina dan India dibawa masuk sebagai buruh untuk bekerja di ladang dan lombong kepunyaan British. Pendekatan 'pecah dan perintah' British menyebabkan segregasi dan profiling kaum dilakukan mengikut kaum, pekerjaan, dan tempat tinggal bagi menjamin penguasaan mereka.¹ Amalan ini secara tidak langsung telah mencipta jurang sosio-ekonomi yang besar dan kemuncak ketegangan kaum ialah Peristiwa 13 Mei 1969² Setelah mencapai kemerdekaan, kerajaan telah mengambil pendekatan untuk mengintegrasikan perbezaan kaum yang ada di Malaysia melalui Dasar Ekonomi Baru 1971 dengan dua objektif iaitu menghapuskan kemiskinan dan menstruktur semula masyarakat bagi mencapai perpaduan.

Namun begitu, kesepaduan politik di Malaysia masih sukar dicapai berikutan kepelbagaian dan persaingan etnik. Menurut Furnival³ sekiranya kumpulan etnik hidup terasing dan terpisah maka ketegangan kaum akan berlaku. Tambahan pula apabila parti-parti politik berasaskan kaum hanya menjuarai isu kepentingan etnik masing-masing. Hal ini menyebabkan integrasi dan perpaduan kaum tidak berjalan dengan lancar. Namun parti-parti politik boleh bertindak sebagai tapak integrasi menerusi perwakilan kaum bagi menjaga kepentingan komuniti mereka. Sejarah integrasi politik di Malaysia turut menunjukkan pembentukan kerjasama politik di antara parti telah membantu merapatkan jurang perbezaan kaum. Konsep kerjasama politik atau permuafakatan politik telah dimulai oleh Parti Perikatan pada 30 Oktober 1954.

Pembentukan Pertubuhan Kebangsaan Melayu Bersatu atau *United Malays National Organisation* (UMNO), sebuah parti etnik Melayu pada tahun 1946 bertujuan untuk menentang Malayan Union. Tetapi pada tahun 1950, UMNO telah bergabung dengan *Malaysian Chinese Association* (MCA) bekerjasama dalam Pilihan Raya Majlis Bandaran Kuala Lumpur Februari 1952. Mereka berjaya memenangi 26 daripada 37 kerusi Majlis Bandaran yang dipertandingkan. Hal ini telah mendorong kerjasama yang lebih kukuh antara UMNO-MCA pada tahun 1954 di peringkat pusat. Kejayaan yang lebih cemerlang dalam pilihan raya negeri pada tahun 1954 membuktikan penerimaan rakyat Malaysia terhadap kerjasama antara kaum melalui permuafakatan parti politik. Kemudian *Malaysian Indian Congress* (MIC) turut serta dalam kerjasama ini dan terbentuklah Parti Perikatan pada tahun 1955.

Kemuncak kepada permuafakatan politik ini adalah perjuangan untuk mendapatkan kemerdekaan Persekutuan Tanah Melayu pada 31 Ogos 1957. Parti Perikatan mengamalkan konsep perkongsian kuasa sekaligus membuktikan bagaimana permuafakatan politik digunakan sebagai tapak integrasi di antara parti politik kerana sokongan daripada semua kaum adalah penting dalam mentadbir Malaysia yang terdiri daripada berbilang kaum. Kerjasama ini juga perlu sebagai satu strategi untuk mendapatkan undi majoriti dan kuasa.⁴ Kesatuan menerusi Parti Perikatan menjadi tapak integrasi mempromosikan permuafakatan tiga kaum terbesar di Tanah Melayu.

Keberkesanan penggabungan ini juga terbukti diterima rakyat apabila Parti Perikatan⁵ menubuhkan Barisan Nasional (BN) pada tahun 1974 dan berjaya mentadbir Malaysia selama 44 tahun. BN kalah dalam Pilihan Raya 2018 kepada Pakatan Harapan⁶ (PH) yang juga terdiri daripada kerjasama dan penggabungan parti-parti pembangkang berlainan etnik. Sistem politik kepembangkangan⁷ ini menjadikan Malaysia unik dengan pelbagai parti politik perlu bergabung untuk mendapatkan undi dan membentuk kerajaan.

Selain daripada Parti Perikatan atau BN dan PH, Barisan Alternatif (BA), Pakatan Rakyat (PR), Gagasan Sejahtera⁸ turut dibina berdasarkan permuafakatan politik. Di antara parti yang menjadi tunjang kepada pembentukan permuafakatan politik ini adalah Parti Islam Se-Malaysia atau PAS. PAS pernah menjadi sebahagian daripada Parti Perikatan dan memerintah negara pada tahun 1972. Tetapi PAS telah dikeluarkan daripada Barisan Nasional pada tahun 1977 selepas krisis darurat di Kelantan. Parti ini turut serta dalam pembentukan BA, PR dan Gagasan Sejahtera. Persoalannya, kenapa PAS mengadakan permuafakatan politik? Apakah objektif utama kepada usaha untuk bekerjasama dengan parti-parti lain terutama parti yang mempunyai ideologi bertentangan dengan perlembagaan PAS? Adakah ia sekadar untuk mendapatkan sokongan pengundi bagi memenangi pilihan raya atau mengembangkan dakwah dalam masyarakat pelbagai kaum? Hal ini kerana permuafakatan politik yang dilakukan oleh PAS bukan hanya terhadap kepada parti-parti Melayu tetapi juga bukan Melayu.

Makalah ini disediakan dengan menggunakan pendekatan kualitatif dan kerja lapangan melalui pemerhatian dan temu bual dengan pemimpin dan ahli wanita PAS semasa pada tahun 2013 (PRU 13), 2014 dan 2018 (PRU 14) di Selangor dan Kelantan.

Konsep Permuafakatan Politik

Konsep permuafakatan politik diperkenalkan oleh Arend Lijpart semasa Persidangan Sains Politik Antarabangsa di Brussel bagi mengatasi kepentingan dan persaingan yang pelbagai di Eropah.⁹ Konsep ini menekankan kepada perkongsian kuasa dan akomodasi politik yang sesuai dengan masyarakat majmuk.¹⁰ Di antara elemen utama dalam politik permuafakatan ini ialah parti-parti yang mewakili setiap segmen etnik dalam masyarakat bersatu dan bekerjasama membentuk satu gabungan yang kukuh (*grand coalition*).¹¹ Dalam konteks perkongsian kuasa, wakil daripada parti berlainan etnik bertolak ansur untuk mencapai kata sepakat dalam mengambil sesuatu keputusan tanpa mendiskriminasikan kaum yang lain.

Selain itu, setiap parti juga mempunyai autonomi dalam menentukan keperluan kaum yang diwakili termasuk dari segi pendidikan, bahasa dan agama. Elemen ini dikenali sebagai autonomi segmen. Manakala elemen perkadaran atau sebandingan memberi peluang dan ruang untuk setiap wakil memegang jawatan kabinet dan pentadbiran awam serta sumber ekonomi tetapi perlu berkadar dengan nisbah kumpulan etnik tersebut. Hal ini bermaksud setiap sumber yang diagihkan mestilah mengikut keperluan kaum. Elemen yang akhir pula adalah setiap parti mempunyai kuasa pembatal terhadap dasar yang dilihat memudaratkan kepentingan kaum.

Pendekatan permuafakatan politik bukan sahaja menjamin kehidupan bertoleransi dan keseimbangan antara kaum tetapi juga mengukuhkan kestabilan politik di Malaysia. Melalui permuafakatan politik, ia menyediakan ruang untuk parti yang berbeza dasar perjuangan mengintegrasikan kepentingan bersama demi negara. Permuafakatan politik adalah satu bentuk integrasi politik yang menjurus kepada satu keadaan apabila perbezaan kaum bukan lagi satu masalah kepada penyatupaduan rakyat dan keamanan dicapai.¹²

Menurut Kartini dan Suhana¹³ gabungan lebih daripada dua kumpulan etnik yang berkongsi kuasa politik akan memberi impak yang baik. Dari satu sudut, kepentingan setiap kaum dalam gabungan itu tidak akan didiskriminasikan dan perkongsian ini akan mendorong kepada nilai daya saing yang tinggi. Hal ini turut disokong oleh Denison Jayasooria¹⁴ yang berpendapat bahawa perkongsian kuasa akan membantu masyarakat berbilang kaum mencapai perpaduan.

Namun begitu perbincangan mengenai integrasi dan permuafakatan politik di antara parti-parti ini lebih menekankan kepentingan parti sebagai satu unit tanpa melihat peranan dan kesannya ke atas kelompok yang

berbeza dalam parti tersebut terutama golongan wanita. Artikel ini mengupas kedudukan PAS dalam permuafakatan politik dan peranan wanita PAS apabila parti itu menjalankan kerjasama politik dengan parti-parti lain.

Pengenalan Ringkas PAS

Selain daripada UMNO, PAS juga merupakan parti politik yang memperjuangkan nasib orang-orang Melayu Islam. Pada awal penubuhan parti ini dilihat lebih dekat dengan masyarakat luar bandar dan agamawan. Parti Islam SeMalaysia atau PAS ditubuhkan pada tahun 25 Ogos 1951 oleh ahli-ahli daripada beberapa parti politik iaitu Parti Kebangsaan Melayu, Hizbul Muslimin dan Pertubuhan Kebangsaan Melayu Bersatu. PAS didaftarkan sebagai sebuah parti politik pada tahun 1956 yang menyokong pembentukan sebuah negara Islam. Pada awal penubuhan ia memberikan keutamaan kepada kebangsaan Melayu yang radikal. Selepas 1970-an parti ini condong kepada nasionalisme Melayu yang konservatif serta tradisional Islam. Sehingga tahun 1982, reformis Islam menjadi tumpuan PAS dan bukan nasionalisme Melayu.¹⁵ Saingan utama PAS untuk merebut undi etnik Melayu adalah UMNO dan persaingan ini berterusan hinggalah 2019. Pada bulan Mac, 2020 PAS bergabung secara rasmi dengan UMNO dan membentuk kerajaan Perikatan Nasional.¹⁶

Dasar dan prinsip perjuangan PAS ialah Islam sebagai ideologi politik.¹⁷ Fasal 5, Perlembagaan PAS pindaan 2001 menyatakan dasar PAS merangkumi

- i. Memperjuangkan wujudnya di dalam sebuah negara itu sebuah masyarakat dan pemerintah yang melaksanakan nilai-nilai hidup Islam dan hukum-hukumnya menuju keredaan Allah.
- ii. Mempertahankan kesucian Islam serta kemerdekaan dan kedaulatan negara.

Terkandung di dalam perlembagaan parti, “Dasar PAS ialah Islam” berpandukan kepada Al-Quran, Hadis, Ijmak Ulama dan Qias yang menonjolkan identiti keislaman PAS dan mengangkat golongan yang mempunyai pengetahuan dalam keempat-empat bidang itu sebagai yang utama.¹⁸ Semenjak ditubuhkan hingga sekarang, PAS sinonim dengan ulama atau guru-guru agama. Malah keberadaan golongan ini di dalam PAS telah berjaya menarik sokongan masyarakat Melayu¹⁹ terutama Melayu luar bandar pada peringkat awal dan Melayu bandar termasuk golongan profesional dan agamawan selepas gelombang reformasi 1998. Kepentingan peranan golongan agama meningkat apabila parti itu mengambil pendekatan memartabatkan kepimpinan ulama pada tahun 1982.²⁰

Kepimpinan Ulama²¹ di dalam PAS digerakkan oleh Dewan Pemuda PAS pada tahun 1982 akibat daripada pengaruh luar seperti Ikhwanul Muslimin dan Revolusi Iran²² di samping peningkatan kesedaran Islam dalam masyarakat²³ serta krisis kepimpinan Dato' Asri di Kelantan. Desakan kepada transisi kepimpinan itu dibuat untuk mengukuhkan kembali kedudukan ulama di dalam parti.²⁴ Regu Yusof Rawa dan Fadzil Nor sebagai Yang Di Pertua dan Naib Yang Dipertua merupakan langkah awal PAS ke arah kepimpinan ulama sebelum pindaan perlembagaan parti dilakukan dalam Mukhtamar Tahunan PAS pada 29 April 1983 untuk menubuhkan Majlis Syura Ulama (MSU) dan membolehkan seorang Mursyidul Am dilantik. Konsep Kepimpinan Ulama diinstitusikan di dalam PAS melalui penubuhan Majlis Syura Ulama. Kepentingan ulama menerajui PAS menjadi polemik penting yang mempengaruhi politik dalaman PAS.

PAS dan Permuafakatan Politik: Fasa 1

Sejak penubuhannya, PAS berkembang menjadi sebuah parti pembangkang yang kuat. Walaupun parti ini menunjukkan prestasi yang tidak konsisten dalam pilihan raya tetapi PAS terbukti sebuah parti yang mempunyai ahli yang komited pada peringkat akar umbi dan berjaya menarik golongan terpelajar secara senyap untuk menjadi ahli.²⁵ Majoriti penyokong PAS adalah etnik Melayu walaupun ia menafikan sebagai sebuah parti perkauman.²⁶ Ideologi dan asas perjuangan PAS dilihat tidak memenuhi aspirasi keperluan masyarakat majmuk di Malaysia. Dalam pilihan raya, PAS mendapat sokongan besar daripada rakyat berbilang kaum apabila parti itu mengambil pendekatan bekerjasama dengan parti-parti utama lain. Usaha awal PAS untuk menjadi sebuah parti yang mesra pelbagai kaum telah disuarakan oleh Profesor Zulkifli Mohamad, Timbalan Yang Di Pertua Agung PAS pada 3 Disember 1961.²⁷ Beliau menyarankan supaya PAS membuka keahlian kepada masyarakat bukan Islam sebagai ahli bersekutu. Tujuannya agar PAS menjadi parti yang mampu mewakili kepentingan masyarakat pelbagai kaum. Saranan ini lebih kepada memposisikan PAS sebagai sebuah parti yang relevan dengan realiti masyarakat majmuk Malaysia. Namun idea tersebut ditolak.

PAS dan Parti Perikatan

Penyertaan PAS dalam Parti Perikatan adalah berikutan dengan tragedi 13 Mei, 1969. Perpecahan kaum sangat ketara dalam pilihan raya 1969 apabila isu-isu sensitif seperti isu bahasa, kedudukan istimewa orang Melayu dan hak kerakyatan orang bukan Melayu dipersoalkan. Akibatnya Parti Perikatan mengalami kekalahan yang teruk terutama di kawasan bandar dan hilang majoriti dalam Dewan Rakyat. Kemuncaknya, parti-parti pembangkang yang menang iaitu Gerakan dan *Demokratik Action Party* (DAP) telah mengadakan

perarakan yang dikatakan menghina orang Melayu.²⁸ Pergeseran kaum ini adalah lanjutan daripada sistem pecah dan perintah pihak British. Sistem British telah membahagikan setiap etnik untuk menguasai kawasan penempatan yang tertentu menyebabkan sosial ekonomi yang tidak seimbang antara kaum. Hal ini menyumbang kepada kurangnya integrasi antara kaum dan interaksi sosial hanya berlaku dalam ruang formal. Tragedi 13 Mei mengakibatkan ramai rakyat pelbagai kaum yang terkorban. Rentetan itu, pelbagai tindakan telah diambil sebagai langkah kesiapsagaan untuk mengelak ketegangan antara kaum termasuk penyusunan semula politik.

PAS telah menyertai Parti Perikatan dan membentuk Kerajaan Campuran pada tahun 1972 bagi menjamin kestabilan politik Malaysia. Walau bagaimanapun beberapa konflik yang timbul selepas kerjasama ini menyebabkan PAS menarik diri daripada permuafatan politik bersama Parti Perikatan pada tahun 1977.²⁹ Penyertaan PAS dalam Parti Perikatan dilihat sebagai satu keperluan untuk memastikan dominasi Melayu diteruskan dalam politik dan struktur pemerintahan yang memerlukan kerjasama antara dua parti politik etnik Melayu utama. Permuafakatan politik ini adalah strategi untuk menguat kedudukan Melayu dan bukan ke arah penyatupaduan masyarakat berbilang kaum di Malaysia.

PAS dan Masyarakat Bukan Islam

Apabila Ustaz Fadhil Noor dilantik sebagai Yang diPertua PAS, keperluan untuk mendekati golongan bukan Islam dan mendapatkan undi mereka menjadi tumpuan bagi menjayakan perjuangan PAS sebagai sebuah parti dakwah dan politik. Penerangan mengenai konsep Islam yang dibawa oleh PAS turut dibuat kepada kaum Cina. Siri-siri dialog dan ceramah PAS turut diadakan di atas premis persatuan-persatuan Cina³⁰ dalam usaha untuk mendapatkan sokongan daripada masyarakat majmuk. Kain rentang di dalam bahasa Mandarin juga digunakan semasa PAS menganjurkan seminar-seminar di Kuala Lumpur. Malah terdapat saranan daripada masyarakat Cina agar PAS meletakkan calon Cina bertanding di atas nama PAS.³¹ Seterusnya PAS mengambil tindakan bekerjasama dengan parti orang-orang Cina melalui *Consultative Chinese Council* (CCC). Ia adalah rentetan daripada kertas kerja yang dibentangkan oleh Naib Yang Dipertua Agung PAS pada tahun 1985 sebagai usaha untuk melaksanakan dakwah PAS.³² Di samping itu, ia mengambil kira keperluan untuk menjayakan matlamat perjuangan PAS dan mendapatkan undi daripada bukan Melayu dan bukan Islam. Malahan pemimpin Jawatankuasa Hak Sivil (CRC) daripada Persatuan Cina telah berkempen seluruh negara semasa pilihan raya umum 1986, supaya pengundi Cina menyokong PAS dan parti pembangkang yang lain.³³ Dalam pilihan raya umum 1986, calon PAS mendapat pertambahan undi di kawasan-kawasan ramai pengundi Cina tetapi merosot dari segi sokongan undi Melayu.³⁴ Oleh sebab itu, wakil Dewan Pemuda PAS

telah menggesa agar satu penilaian semula terhadap CCC dibuat. Hal ini kerana CCC adalah sebuah jentera kerja bagi orang Cina dalam PAS maka ia dilihat sebagai sebuah parti yang bertujuan untuk menyokong PAS. Oleh kerana dasar dan ideologi PAS yang menekankan tentang pembinaan negara Islam, ia tidak diterima dengan baik oleh kaum lain yang tidak memahami sepenuhnya asas perjuangan PAS. Pada masa yang sama, masyarakat Melayu curiga dengan langkah PAS menyebabkan parti itu kehilangan sokongan etnik Melayu. Namun begitu, kerjasama politik PAS dengan CCC telah membuka pintu kepada sokongan bukan Melayu kepada PAS.

Selain itu, PAS turut menubuhkan Pusat Perkhidmatan Penerangan Islam (IICS) pada tahun 1989.³⁵ Penubuhannya adalah bertujuan untuk melaksanakan program dakwah kepada masyarakat bukan Islam. Jelas, kerjasama politik ini telah menjadi detik perpaduan di antara penyokong PAS, majoriti Melayu Islam, masyarakat luar bandar dengan orang bukan Islam dan kalangan masyarakat bandar. PAS melihat keperluan untuk menarik sokongan bukan Melayu/Islam. Pada masa yang sama usaha untuk mendekati golongan Cina lebih diutamakan. Hal ini kerana dalam hubungan etnik rentas kaum yang signifikan adalah masyarakat Cina kerana etnik ini menentukan keseimbangan sosio ekonomi dan politik negara.³⁶

PAS dan Permuafakatan Politik: Fasa 2

Selain daripada usaha untuk mendapatkan sokongan daripada masyarakat bukan Melayu, PAS juga bergabung dengan Parti Semangat 46, Parti Hisbul Muslimin Malaysia (HAMIM), Barisan Jemaah Islamiah Se-Malaysia (BERJASA) dan Kongres India Muslim Malaysia (KIMMA) membentuk Angkatan Perpaduan Ummah (APU) pada tahun 1990. PAS tidak menyertai Gagasan Rakyat³⁷ kerana menolak untuk bekerjasama dengan DAP yang menentang dasar parti itu untuk menubuhkan negara Islam. Pada masa yang sama PAS bimbang akan kehilangan undi Melayu sekiranya bekerjasama dengan DAP yang dicanangkan sebagai sebuah parti anti-Melayu. Namun begitu kerjasama yang hanya melibatkan parti-parti kaum Melayu ini tidak bertahan lama selepas Semangat 46 dibubarkan dalam tahun 1996. Tetapi semasa menjalinkan kerjasama politik di atas platform APU, PAS berjaya menawan Kelantan dan terus mentadbir negeri tersebut sehingga hari ini.

PAS dalam Barisan Alternatif

Selepas APU dibubarkan, PAS bergerak sendiri sebagai parti pembangkang dan menumpukan usaha untuk menasionalkan parti itu dengan mendapatkan sokongan daripada golongan terpelajar dan profesional serta undi daripada masyarakat berbilang kaum. Selepas peristiwa pemecatan Anwar Ibrahim dan gelombang reformasi 1998, PAS dan DAP mula duduk semeja untuk

membincangkan isu-isu hak asasi manusia, keadilan, demokrasi, tadbir urus yang baik, integriti, ketelusan dan sebagainya. Penubuhan GERAK atau Majlis Gerakan Keadilan Rakyat Malaysia yang juga dianggotai oleh PAS, DAP, Parti Keadilan, Parti Rakyat Malaysia (PRM) dan beberapa pertubuhan bukan kerajaan (NGO) merintis jalan untuk PAS dan DAP mengadakan kerjasama politik. GERAK merupakan platform kepada parti-parti pembangkang dan NGO yang memperjuang isu yang mencakupi kepentingan awam seperti hak asasi manusia. Jelas, permuafatan yang dilakukan demi faedah bersama ini menyatukan dua parti berlainan ideologi dan majoriti etnik. Seterusnya kerjasama di atas dasar keadilan dan demokrasi ini melahirkan sebuah pakatan pembangkang yang dikenali sebagai Barisan Alternatif (BA). Asas yang menjadi tunjang kepada politik permuafakatan ini adalah matlamat mendaulatkan keadilan yang boleh diterima oleh semua anggota parti.³⁸

Parti-parti yang bermuafakat di bawah Barisan Alternatif bersetuju untuk bekerjasama dalam pilihan raya dengan meletakkan seorang calon dalam setiap kawasan yang ditandingi. Manifesto bersama Barisan Alternatif yang bertajuk 'Ke arah Malaysia yang lebih adil' juga dikeluarkan. Manifesto ini memfokus kepada keperluan menangani isu yang berkaitan dengan demokrasi, kebebasan, keadilan, dan tadbir urus yang baik. Bersama Barisan Alternatif, PAS mengendurkan tuntutan untuk menubuhkan negara Islam kecuali di Kelantan dan Terengganu.³⁹ Hasilnya, PAS menunjukkan kejayaan yang lebih baik dalam pilihan raya umum 1999 apabila berjaya mengekalkan kekuasaan di Kelantan dan kembali mentadbir Terengganu di samping menambah bilangan kerusi parlimen kepada 27.

Tidak dinafikan kejayaan PAS ini adalah hasil daripada undi yang diberikan oleh kaum Melayu yang tidak berpuas hati dengan UMNO. DAP pula hanya berjaya menambah 3 kerusi parlimen menjadikan 10 kerusi tetapi kedua-dua pimpinan utama DAP iaitu Karpal Sing dan Lim Kiat Siang tewas. Prestasi PKR sebagai sebuah parti baru juga tidak memberansangkan apabila hanya memenangi 5 kerusi parlimen. Jelas, PAS berjaya mengaut laba yang besar dalam permuafakatan politik ini. Namun begitu, parti ini masih gagal memenangi sokongan pengundi Cina dan India. Walaupun kerjasama PAS, DAP dan PKR menyatukan tiga parti pembangkang terbesar yang mewakili pelbagai kaum tetapi objektif untuk merapatkan hubungan etnik di antara kaum ini gagal. Oleh itu, BA mungkin merupakan permuafakatan politik yang mewakili masyarakat majmuk dalam pilihan raya pada peringkat kepimpinan tetapi realiti pada akar umbi menunjukkan undian yang diterima oleh ketiga-tiga parti ini masih berbentuk perkauman.

Hal ini membuktikan kritikan yang dibuat ke atas konsep permuafakatan politik yang diperkenalkan oleh Lijphart. Bahawa ia dilihat lebih memberi kuasa kepada golongan elit politik dan tidak mencerminkan perkembangan politik semasa. Dalam konteks Malaysia, perbezaan kelas, politik ekonomi dan dominasi Islam dalam politik Melayu⁴⁰ perlu diambil

kira terutama faktor hubungan rentas kaum. Keputusan pilihan raya 1999 dan pergeseran berterusan tentang isu Negara Islam menyebabkan DAP menarik diri daripada BA. Ia membuka kepada persaingan sengit antara parti dalam pilihan raya 2004 dan sekaligus memecah belah masyarakat pelbagai kaum di Malaysia mengikut parti. PAS mengalami kekalahan yang teruk dalam pilihan raya 2004. Menurut bekas setiausaha kerja PAS, Dato' Mustapa Ali, di antara faktor yang menyumbang kepada kekalahan itu kerana PAS gagal untuk mendekati golongan bukan Melayu Islam.⁴¹

Kepentingan Dewan Himpunan Penyokong PAS dalam Proses Integrasi PAS

Walaupun telah berjaya menonjolkan diri sebagai sebuah parti pembangkang yang relevan dan mewakili kepentingan rakyat Malaysia umumnya dan Melayu-Islam khususnya tetapi PAS masih perlu mengubah pendekatan menjadi sebuah parti yang bersifat *multiracial* sekiranya ingin diterima di Malaysia sebagai sebuah parti perdana dan berpotensi untuk memerintah.⁴² Gerak kerja untuk memposisikan PAS sebagai sebuah parti yang relevan kepada semua kaum diteruskan dengan pembentukan Kelab Penyokong PAS (KPP) pada tahun 2004. Kelab penyokong PAS Pusat bermula dengan usaha PAS mengadakan siri-siri penerangan tentang Dokumen Negara Islam kepada orang bukan Islam di ‘...*Kelantan (12 Disember 2003), Terengganu (19 Disember 2003), Pahang (21 Disember 2003), Kedah (25 Disember 2003), Selangor (4 Januari 2004), Johor (25 Januari 2004) dan Perak (Februari 2004) sehingga akhirnya tertubuhnya Kelab Penyokong PAS (KPP).*’⁴³ Pelancaran KPP dibuat di Taman Melewar pada 11 Mac 2004. PAS memberi peluang dan ruang kepada kaum Cina dan India untuk terlibat dalam penyusunan dan pelaksanaan aktiviti parti. Dalam usaha memberi kefahaman kepada kaum cina tentang matlamat perjuangan PAS,⁴⁴ KPP turut mengeluarkan buletin berbahasa Cina iaitu iaitu *Ren Min Shi Shi*⁴⁵ yang membawa maksud Buletin Semasa Rakyat. Buletin tersebut mendapat sambutan yang menggalakkan. Namun atas faktor kewangan dan tidak mempunyai permit, penerbitan buletin tersebut dihentikan.

Kelab Penyokong PAS dinaiktaraf kepada Dewan Himpunan PAS Pusat (DHPP)⁴⁶ pada tahun 2010. DHPP mempunyai kedudukan yang sama taraf dengan Dewan Ulama, Dewan Pemuda dan Dewan Muslimat dari segi struktur organisasi PAS. Tindakan ini bertujuan untuk mempamerkan PAS sebagai sebuah parti yang tidak hanya mementingkan undi daripada kaum lain tetapi memberi pengiktirafan kepada kepentingan bukan Melayu untuk berada dalam struktur organisasi PAS. Oleh sebab itu, ‘*mereka perlu diterapkan dalam suasana organisasi parti supaya peranan organisasi dapat dikongsi bersama kaum-kaum lain selain Melayu dan bukan Islam*’.⁴⁷ Keterbukaan PAS meletakkan DHPP setaraf dengan dewan-dewan lain adalah satu indikasi bahawa PAS telah bersedia untuk bertoleransi dan layak dilihat sebagai sebuah

parti untuk semua kaum. Pengiktirafan PAS terhadap DHPP terbukti apabila mencalonkan wakil DHPP dalam pilihan raya umum 2013. Dalam pilihan raya 2018, PAS mencalonkan 14 orang wakil DHPP untuk kerusi parlimen dan dewan undangan negeri. Pencalonan ini merupakan satu penghormatan dan pengiktirafan kepada bukan Islam dalam PAS terhadap sumbangan mereka kepada parti tersebut. PAS turut mencalonkan seorang wanita daripada Kelab Penyokong PAS iaitu Cik Kumutha a/p Raman di DUN Ulu Tiram, Johor pada tahun 2008. Tetapi, Cik Kumutha menggunakan lambang Parti Keadilan Rakyat (PKR) dalam pilihan raya 2008. Beliau sekali lagi dicalonkan dalam PRU 13 dan PRU 14 di atas tiket PAS. Tetapi tewas dalam setiap pilihan raya. Walau bagaimanapun pujian harus diberikan kepada Kumutha kerana berani menjadi calon di DUN yang mempunyai kawasan FELDA yang majoriti pengundi adalah Melayu. Penubuhan dan perkembangan DHPP sebagai sayap parti bukan suatu perkara yang mudah. DHPP perlu disesuaikan mengikut kerangka PAS dari segi budaya parti, struktur organisasi dan persepsi luar terhadap PAS dan DHPP.⁴⁸ Rungutan daripada DHPP pula ialah, mereka beranggapan sayap itu tidak diberi peranan yang lebih signifikan melainkan semasa pilihan raya sahaja. DHPP walaupun merupakan antara sayap utama PAS tetapi tidak diberikan peluang untuk menjadi perwakilan serta tidak layak mengundi pada pemilihan parti.⁴⁹

Hal ini berkaitan dengan Perlembagaan PAS yang mensyaratkan untuk menjadi ahli PAS mestilah beragama Islam. Perkara ini telah dibangkitkan oleh wakil DHPP dalam muktamar yang lepas.⁵⁰ Selain itu, DHPP juga mempunyai pendirian yang berbeza dalam isu pendidikan. Dalam Muktamar PAS ke 65, perwakilan PAS telah membahaskan kegagalan sekolah vernakular untuk membentuk warganegara Malaysia yang setia. Malah Ketua Penerangan PAS Pusat, Nasrudin Hassan pada tahun 2018 membangkitkan isu Pengiktirafan Sijil Peperiksaan Bersepadu (UEC) yang dikeluarkan oleh Sistem Sekolah Menengah Persendirian Cina Malaysia (MICSS) sebagai bercanggah dengan status quo sistem pendidikan yang diamalkan di Malaysia, dari aspek bahasa, silibus dan piawaian.⁵¹ Namun wakil DHPP, Kong Tuck Wah mendakwa DHPP menyokong pengiktirafan sijil Peperiksaan Bersama Sekolah Persendirian Cina (UEC).⁵² Pendirian DHPP berubah nada apabila menyatakan akan menilai semula pandangan mereka agar selaras dengan pendirian PAS Pusat dan menolak sebarang usaha untuk mewujudkan aliran pendidikan yang akan memecah-belahkan masyarakat.⁵³ Wakil DHPP Kelantan, Lau Chin Chua juga menegaskan bahawa isu pendidikan sangat rapat dengan orang Cina dan PAS perlu mengelak daripada mengeluarkan sebarang bentuk kenyataan akan menutup sekolah Cina sekiranya berkuasa.⁵⁴ Sekiranya isu-isu asas yang melibatkan kepentingan semua kaum tidak diurus dengan baik, maka usaha PAS untuk menasionalkan diri dalam konteks integrasi politik akan menemui kegagalan.

PAS dan Pakatan Rakyat

Selain daripada penubuhan KPP, PAS turut memperkenalkan slogan 'PAS Untuk Semua' sebagai parti yang inklusif dan rentas kaum dalam tahun 2007. Slogan ini menjadi tema Muktamar Tahunan PAS di Ipoh pada tahun 2008 dan digunakan secara meluas semasa pilihan raya 2008. PAS mempunyai sokongan kuat pengundi Melayu di negeri-negeri majoriti Melayu seperti Kelantan, Terengganu, Kedah dan Perlis. Walaupun terdapat sokongan daripada pengundi Melayu Islam di kawasan bandar tetapi ia tidak memberi kemenangan kepada PAS terutama dalam kawasan campuran. Manakala DAP pula mendapat sokongan pengundi Cina di kawasan bandar. Menyedari kepentingan untuk kedua parti ini bergabung sebagai mewakili hasrat masyarakat majmuk, DAP, PAS serta PKR mengadakan permuafakatan politik dengan membentuk Pakatan Rakyat (PR). Sekali lagi PAS meminggirkan tuntutan untuk menjadikan Malaysia sebuah negara Islam dalam kempenya sebagai satu strategi mendekati masyarakat bukan Melayu Islam⁵⁵ serta atas dasar kepentingan bersama komponen parti dalam PR. Pembentukan PR juga sebagai alternatif sebuah pakatan yang tidak mementingkan isu perkauman. Walaupun berhadapan dengan pelbagai cabaran kerana perbezaan ideologi antara ketiga-tiga parti tetapi PR memperoleh sokongan dalam jumlah undi yang besar dalam Pilihan raya Umum 2008. Undi yang diterima oleh PAS bukan hanya daripada pengundi Melayu tetapi juga pengundi etnik lain. Majoriti pengundi Cina menunjukkan sokongan padu mereka kepada PR.⁵⁶ Undi daripada kaum India juga meningkat.⁵⁷ Contohnya di Parlimen Kota Raja, Dr. Siti Mariah memenangi kerusi Parlimen Kota Tinggi dengan majoriti undi yang tinggi iaitu sebanyak 20,751 di kawasan campuran yang mempunyai ramai etnik India. Jumlah pengundi berdaftar di Kota Raja ialah seramai 58,228 orang. Pada 2008, pengundi bukan Melayu adalah seramai 53 peratus manakala pengundi Melayu ialah 47 peratus. Tetapi untuk PRU13, pengundi bukan Melayu mencapai 61 peratus manakala pengundi orang Melayu sebanyak 39 peratus. Dr. Siti Mariah merupakan ahli parlimen yang memperolehi majoriti kedua tertinggi dalam kalangan ahli-ahli parlimen Melayu di seluruh negara dengan majoriti 29,395 undi dalam pilihan raya tersebut. Peningkatan undi yang diterima oleh Dr. Mariah membuktikan penerimaan masyarakat dan kepimpinan wanita daripada sebuah parti Islam. Sokongan pengundi bukan Islam kepada PAS berpanjangan apabila calon-calon PAS terus memenangi pilihan raya kecil. Dalam PRK Bukit Gantang, 85 peratus pengundi Cina memberi sokongan kepada calon PAS, Datuk Seri Nizar Jamaluddin. Manifesto PAS dalam pilihan raya 2008 juga tidak lagi menyebut secara khusus isu Negara Islam tetapi memberi tumpuan kepada isu-isu yang lebih dekat kepada pengundi berbilang kaum seperti isu-isu pilihan raya bebas dan adil, kebebasan media, kemiskinan dan penambahbaikan dalam sistem pendidikan.⁵⁸ Strategi yang digunakan oleh PAS lebih sederhana, terbuka dan inklusif untuk menarik

perhatian masyarakat majmuk di Malaysia. Tetapi ini tidak bermakna PAS mengubah dasar dan ideologi parti. Ia merupakan keperluan untuk bersikap toleransi dan bertolak ansur⁵⁹ dalam konteks kerjasama politik.

Pakatan Rakyat menguasai Pulau Pinang dan Selangor serta mengekalkan penguasaan di Kelantan dalam PRU 12. Seterusnya ia berjaya mentadbir Kedah dan Perak dalam PRU 13. Kerjasama ketiga-tiga parti dalam PR dibuat di atas dasar memperjuangkan hak dan kebajikan semua rakyat tanpa mengira kaum. PAS menunjukkan kesungguhan untuk membela rakyat Malaysia yang berbilang etnik, budaya, agama dan bahasa melalui kerjasama politik ini. Malah PAS turut mengambil pendekatan sederhana dan tidak melatah berkaitan dengan isu-isu Melayu Islam seperti pertikaian isu kalimah Allah, bukan Muslim masuk ke masjid dan sebagainya termasuk isu Melayu Pulau Pinang.⁶⁰ PAS dikenali sebagai sebuah parti yang mempunyai jentera kerja yang tersusun, aktif dan komited pada peringkat akar umbi. Penerimaan kaum Cina terhadap PAS begitu ketara semasa pilihan raya 2013. Aktivis DAP dilihat secara sukarela mengibar bendera parti mereka dan juga PAS terutama di kawasan campuran yang ditandingi oleh PAS.⁶¹ Mereka tidak segan silu mengedarkan risalah parti PAS dan biodata calon yang bertanding. Gerak kerja ini berlaku bukan satu hala.

Calon PAS juga tidak kekok untuk mengunjungi kedai perniagaan, kediaman dan restoren milik kaum Cina dan India untuk berkempen. Bahkan ceramah-ceramah juga diadakan di rumah penyokong bukan Melayu seperti yang dilakukan oleh Dr. Siti Mariah di Kota Raja. Pengundi bukan Melayu menjaga sensitiviti calon PAS beserta para aktivis apabila mengambil langkah menyediakan makanan dalam bekas yang berasingan daripada mereka gunakan dan memaklumkan kepada petugas serta pengundi yang hadir bahawa makanan yang disediakan adalah halal dan *vegetarian*.⁶² Keselesaan hubungan kaum ini berlaku kerana pengundi Melayu-Muslim tidak lagi takut kepada DAP dan pengundi bukan Melayu tidak lagi gerun kepada PAS. Dengan kata lain melalui permuafakatan politik, PAS menonjolkan diri sebagai sebuah parti yang bertoleransi, sederhana dan inklusif manakala DAP berjaya menangkis dakwaan sebagai parti yang anti Melayu atau Islam. Semasa PAS melakukan kerjasama politik dengan parti-parti berbilang kaum, menganjurkan kesederhanaan dalam membawa dakwah Islam dan bersifat inklusif bagi segenap masyarakat, parti itu berjaya memenangi lebih banyak kerusi dalam pilihan raya.⁶³

Namun begitu, pada tahun 2014, PR mula menunjukkan keretakan. Pergeseran di antara PAS dan DAP meruncing apabila menyentuh soal dasar dan ideologi PAS di samping beberapa isu utama yang lain termasuk isu Menteri besar Selangor dan pelaksanaan hukum hudud di Kelantan. Akibatnya permuafakatan politik yang dibina berdasarkan kepentingan rakyat pelbagai kaum ranap pada tahun 2015. PAS dan DAP termasuk PKR saling menunding jari menyalahkan antara satu sama lain. Tetapi pada hakikatnya kelainan agama,

etnik dan dasar parti membawa kepada perpecahan ini. Sempadan itu pada satu masa telah dicairkan kerana keperluan untuk membentuk perpaduan yang lebih inklusif dalam konteks hubungan rentas etnik dan kerangka pilihan raya demokrasi. Tetapi runtuh apabila ‘mainan politik’ -agama dan kaum, dikitar semula dan diangkat sebagai keutamaan parti mengikut kaum masing-masing.

Perpecahan PR tidak membantut keinginan PAS untuk mejadi parti arus perdana. PAS kembali mesra dengan seteru politiknya iaitu UMNO. Pimpinan PAS dan UMNO kembali duduk sepentas memperkatakan tentang kepentingan dan kebajikan orang Melayu. Kerjasama politik ini dimetrai apabila PAS dan UMNO menandatangani piagam Muafakat Nasional dalam Perhimpunan Penyatuan Ummah, 2019. PAS dan Umno terlebih dahulu membina persefahaman politik apabila kedua-dua parti bersetuju untuk tidak bertindih pencalonan dalam pilihan raya kecil di Cameron Highlands, Semenyih dan Rantau. Kemuncak kepada kerjasama politik ini apabila Perikatan Nasional⁶⁴ (PN) dibentuk dan PAS bersama UMNO serta sekutu BN mengambil alih pentadbiran negara daripada Pakatan Harapan pada Mac 2020. PAS berada di kedudukan yang selesa kerana telah berjaya mengukuhkan sokongan dan pandangan positif sebahagian pengundi bukan Melayu melalui DHPP. Di samping itu mendapatkan dokongan yang lebih besar daripada masyarakat Melayu melalui kerjasama dengan UMNO. Tetapi pada masa yang sama agak sukar untuk menelaah pendirian PAS berhubung dengan masyarakat bukan Islam apabila sering menggunakan nada yang berlainan terhadap kelompok masyarakat itu bergantung kepada permufakatan politik yang dilakukan.⁶⁵ Sejauhmana kesan permuafakatan politik ini kepada penyatupaduan kaum di Malaysia adalah sesuatu yang menarik untuk diterokai memandangkan MCA dan MIC telah ditolak oleh majoriti rakyat dalam PRU14.

Pembentukan permuafakatan politik dan penyertaan PAS dalam kerjasama politik menunjukkan usaha yang dilakukan oleh pemimpin secara *top-down* untuk membina kepercayaan hubungan inter-etnik. Sebelum penubuhan PR, pembentukan kerjasama politik di antara parti hanya ditekankan pada peringkat kepimpinan dan diurus untuk menghadapi pilihan raya. Ia menyebabkan pakatan tersebut tidak dapat bertahan lama dan tidak diterima secara menyeluruh oleh semua kaum. Ahli parti pada akar umbi tidak memahami keperluan untuk bergabung bersama parti-parti perkauman yang mempunyai ideologi dan dasar perjuangan yang berbeza melainkan untuk menang dalam pilihan raya. Tambahan pula rakyat daripada pelbagai kaum dan agama masih mencurigai di antara satu sama lain. Oleh itu, kerjasama politik PAS sebelum 2008 tidak bertahan lama dan komprehensif. Tambahan pula prasangka dan perbezaan agama dan budaya⁶⁶ berterusan menjadi faktor yang mengekang penyatupaduan rakyat berbilang kaum dalam konteks permuafakatan politik di Malaysia. Selain itu, usaha pengukuhan hubungan kerjasama politik PAS dengan parti-parti lain dilihat lebih berkepentingan politik; mendapat lebih banyak undi daripada masyarakat bukan Melayu dan menang pilihan raya.

Tetapi tidak dinafikan permuafakatan politik ini juga merupakan isyarat kepada masyarakat bukan Melayu untuk mengenali PAS kerana mengikuti langkah-langkah pemimpin mereka yang menjalankan kerjasama tersebut. Adakah hal ini boleh dijadikan sebagai asas kepada perpaduan kaum? Permuafakatan politik adalah satu strategi untuk meningkatkan pengaruh dan mencapai matlamat yang tidak dapat dilakukan bersendirian. Tetapi ia juga mengakibatkan masyarakat mungkin melihat permuafakatan politik sebagai satu usaha untuk memikirkan keperluan orang lain dan mencari kompromi⁶⁷ terutama dalam konteks masyarakat pelbagai kaum. Walau bagaimanapun, keputusan pilihan raya dan sejarah perkembangan PAS menunjukkan pengaruh parti itu dominan di negeri-negeri yang majoritinya adalah etnik Melayu di samping aktiviti yang terhad bersama masyarakat bukan Melayu yang tidak bersifat politik. Justeru itu, kepentingan permuafakatan politik PAS lebih condong ke arah keperluan untuk memenangi pilihan raya.

Pilihan raya merupakan satu mekanisma untuk mempraktikkan perkongsian kuasa di antara parti-parti yang bergabung. Prestasi PAS menunjukkan bahawa parti itu mencapai rekod cemerlang apabila membuat kerjasama politik dengan parti-parti lain. Semasa bersama APU, PAS berjaya memenangi Kelantan sedangkan dalam pilihan raya 1986 parti itu kalah teruk. Manakala di bawah gabungan tidak rasmi Barisan Alternatif, ia meraih 27 kerusi parlimen. Dalam pilihan raya 2004, PAS bergerak sendiri dan tidak memenangi sebarang kerusi.⁶⁸ Selepas bergabung dengan PKR dan DAP membentuk Pakatan Rakyat, PAS memenangi 23 kerusi Parlimen pada tahun 2008 dan 21 kerusi Parlimen pada tahun 2013. PAS tidak berjaya menarik sokongan bukan Melayu apabila bertanding tanpa sebarang kerjasama politik dengan parti-parti kaum lain.⁶⁹ Hal ini jelas dalam pilihan raya 2018 apabila parti itu menang besar di Kelantan dan Terengganu yang mana majoriti pengundi adalah kaum Melayu tetapi tewas di kawasan Pantai Barat terutama kawasan campuran dan bandar. Kejayaan PAS di Pantai Timur menunjukkan penolakan masyarakat Melayu terhadap UMNO dan potensi parti itu untuk menggantikan UMNO sebagai parti Melayu Islam yang berpengaruh.⁷⁰ Namun begitu, pengaruh tersebut hanya dalam kalangan etnik Melayu sahaja dan bukan dalam konteks sebuah parti arus perdana yang mewakili masyarakat berbilang kaum.

Oleh itu, hala tuju PAS di bawah Parti Perikatan Nasional bersama UMNO akan menjadi tumpuan kerana tindakannya menyertai gabungan yang memperjuangkan kepentingan Melayu Islam mirip kepada ketuanan Melayu yang dibawa oleh UMNO selama ini. Retorik inilah yang memposisikan PAS berlainan daripada UMNO kerana parti itu sebelum pilihan raya 2018 sering menekankan bahawa perbezaan PAS dan UMNO adalah kerana dasar dan matlamat PAS adalah Islam⁷¹ yang inklusif. Kerjasama PAS dan UMNO yang dibentuk di atas dasar politik identiti dan menolak dasar rentas kaum sebagai satu ancaman kepada Melayu dan Islam⁷² akan menjadikan persaingan politik

di antara dua gabungan permuafakatan politik iaitu PH dan PN menarik dalam Pilihan Raya Umum ke-15. Adakah PAS akan terus beretorik dengan mengatakan parti itu mewakili kepentingan pelbagai kaum dan menggunakan slogan itu sebagai strategi dalam pilihan raya atau mengubah pendirian berdasarkan siapa lawan mereka?

Permuafakatan Politik dan Wanita PAS

Perbincangan mengenai permuafakatan politik ini telah diutarakan oleh ramai sarjana daripada pelbagai bidang. Namun begitu, naratif mengenai kesan permuafakatan politik ini terhadap penglibatan politik wanita termasuk wanita PAS tidak jelas atau boleh dikatakan tiada langsung. Justeru itu walaupun kerjasama PAS dengan parti-parti politik lain bertujuan untuk menonjolkan PAS sebagai sebuah parti Islam yang mewakili nilai-nilai murni yang adil kepada semua kaum tetapi sejarah tidak merekod kesan dan peranan yang dimainkan oleh ahli wanita PAS. Makalah ini adalah usaha awal untuk memeta peranan yang dimainkan oleh wanita ahli parti politik dalam proses ke arah integrasi nasional.

Di antara penulisan awal dan komprehensif tentang sumbangan dan peranan wanita PAS dalam politik Malaysia oleh Ramlah (1978) dan Dancz (1987). Dalam kedua-dua penulisan ini, perbincangan adalah berkisar tentang penglibatan aktif wanita dalam politik melalui peranan yang dimainkan sebagai peraih dan perayu undi, tukang kempen bagi mendapatkan sokongan rakyat untuk menyokong parti.⁷³ Manakala mutakhir ini, kajian tesis oleh sarjana tempatan melihat keberadaan wanita PAS dalam konteks pilihan raya dan sebagai pemimpin.⁷⁴ Boleh dikatakan tidak ada sorotan kajian yang membincangkan secara khusus peranan wanita PAS (dan wanita lain) dalam permuafakatan politik dalam konteks hubungan rentas kaum.

PAS mempunyai dewan khas untuk ahli wanita yang dikenali sebagai Dewan Muslimat PAS Malaysia (DMPM). Dewan Muslimat PAS Pusat merupakan struktur tertinggi dalam pentadbiran untuk wanita PAS. DMPM ditubuhkan secara rasmi pada 3 Januari 1953 semasa Mesyuarat Agung Tahunan PAS Kali Pertama di Kepala Batas Seberang Perai. Ustaz Zabidi Haji Ali mencadangkan supaya sayap wanita diwujudkan dua tahun selepas penubuhan PAS.⁷⁵

Misi DMPM adalah untuk mendukung matlamat perjuangan PAS iaitu membina masyarakat berakhlak dalam semua bidang dan mendukung Islam di samping melahirkan muslimat yang berperanan sebagai da'ei atau pendakwah kepada masyarakat. Objektif penubuhannya pula bertujuan "Untuk menyatukan tenaga Muslimat-Muslimat dalam negara ini bagi meluaskan pengaruh PAS dalam kalangan wanita-wanita Islam melalui kegiatan-kegiatan Muslimat sambil membentuk keperibadian mereka menjadi Muslimat yang bertanggungjawab kepada agama dan negara serta meyakinkan mereka kepada

cita-cita Islam yang diperjuangkan oleh PAS".⁷⁶ Fungsi, bentuk dan matlamat DMP diwujudkan untuk mendokong dasar-dasar PAS. Golongan wanita yang menyertai parti ini mengidentifikasi kepercayaan mereka dengan dasar dan matlamat PAS.

Keterbatasan dokumen mengenai aktiviti wanita PAS atau dikenali sebagai Muslimat semasa PAS menjalinkan kerjasama politik dalam APU dan BA mengekang penulisan untuk memeta secara mendalam peranan wanita PAS dalam proses tolak ansur, perundingan dan perantaraan mengurus perbezaan pandangan dan ideologi parti-parti berlainan kaum. Penulisan mengenai wanita PAS bukan sahaja terbatas dari segi peranan mereka dalam kerjasama politik tetapi juga dalam politik umumnya. Kesan kepada peralihan Kepimpinan Ulama di dalam PAS pada tahun 1982 penting kepada politik wanita PAS kerana ia dilihat menyebabkan ruang berpolitik wanita PAS semakin mengecil, dan *visible* semasa pilihan raya sahaja.⁷⁷ Namun begitu, ia tidak bermakna wanita PAS meminggirkan diri daripada aktiviti politik. Sebaliknya, Muslimat PAS sangat aktif pada peringkat akar umbi. Wanita PAS meneruskan aktiviti dakwah dan kebajikan dalam masyarakat secara konsisten walaupun tidak mendapat pendedahan media atau diiktiraf.⁷⁸ Tetapi sasaran mereka sebelum tahun 2000 masih tertumpu kepada masyarakat Melayu dan aktiviti yang dibuat lazimnya berbentuk keagamaan⁷⁹ serta lebih giat untuk menambah bilangan ahli PAS.⁸⁰ Aktiviti yang dilakukan untuk mendekati masyarakat daripada kaum lain amat kurang. Wanita PAS menumpukan kepada usaha melibatkan kelompok Melayu iaitu penyokong PAS dan golongan yang mempunyai pengetahuan tentang agama sahaja.⁸¹ Hal ini menyebabkan mereka kurang popular serta membina persepsi bahawa wanita PAS sukar didekati. Di bawah BA, wanita PAS mula keluar daripada zon selesa mereka dan menekankan kepentingan mendekati masyarakat kaum lain. Dalam ucapan dasar Ketua Muslimat PAS 2004 menyebut.

Hubungan kita bersama dengan kaum-kaum lain khususnya Kerjasama Barisan Alternatif juga perlu diperkembangkan. Janganlah kita hanya mencari-cari titik perbezaan kerana dalam merealisasikan kesepaduan perjuangan untuk menjatuhkan kebatilan yang lebih besar, kita sepatutnya menumpukan perhatian kepada cita-cita bersama dan cuba untuk menemukan titik persamaan. Kita perlu sedar bahawa kita adalah organisasi politik yang berdakwah.⁸²

Selain itu, program-program bersama rakyat pelbagai kaum diadakan bersama dengan komponen parti dalam Barisan Alternatif.⁸³

Selepas gelombang reformasi, apabila golongan wanita terpelajar dan profesional di dalam PAS mula berani menonjolkan diri⁸⁴ dan kemasukan golongan wanita bandar, usaha untuk mendekati bukan Melayu/Islam, kelas atas dan menengah dipertingkatkan.⁸⁵ Golongan ini mengesa agar wanita PAS

merobohkan benteng yang memisahkan DMPM dengan masyarakat pelbagai kaum.⁸⁶ Aktiviti-aktiviti yang dijalankan tidak lagi tertumpu kepada aktiviti dakwah dan keagamaan. Penubuhan Nisa⁸⁷ untuk mendekati golongan remaja dipakejkan dengan imej dan pendekatan yang ceria, segar dan menyeronokkan. Unit yang diletakkan di bawah DMPM ini mempelbagaikan aktiviti santai seperti berkhemah, karaoke, futsal termasuk mengadakan Hari Sukan Wanita yang disertai oleh pemenang pingat emas dalam acara 200 meter wanita pada Sukan Asia Doha 2006 iaitu Ruqaya Al Ghasara, seorang pelari antarabangsa⁸⁸. Selain itu, kesan daripada kemasukan wanita daripada pelbagai latar belakang juga mencairkan penampilan dan imej wanita PAS. Hal ini menyebabkan wanita PAS kelihatan lebih inklusif dan mesra dengan masyarakat.⁸⁹

Perubahan penampilan ini juga yang berjaya menarik golongan profesional wanita untuk menyertai PAS. Perubahan ini perlu supaya muslimat PAS dilihat relevan dengan masyarakat.⁹⁰

Usaha untuk memasyarakatkan PAS adalah signifikan dalam mendekati kelompok bukan Melayu dan juga Melayu Islam yang merasa terasing daripada PAS. Ziarah dan lawatan rumah ke rumah masyarakat bukan Melayu atau bukan Islam menjadi antara aktiviti penting. Aktiviti sebegini dipertingkatkan di bawah Lujnah Perpaduan Nasional PAS. Wanita PAS memasyarakatkan diri mereka untuk menjalin hubungan yang lebih erat antara kaum. Dengan kata lain, wanita PAS lebih kerap bertemu dengan masyarakat India dan Cina.⁹¹ Pendekatan ini dilakukan melalui aktiviti ziarah terutama semasa kematian, kenduri dan keraian. Hal ini dilakukan semasa dan di luar musim pilihan raya. Selain itu program kemasyarakatan dilakukan untuk memberi kefahaman kepada masyarakat bukan Islam tentang wadah perjuangan PAS. Mengutamakan dakwah sebagai asas program mereka, muslimat menjalankan aktiviti lawatan ke kampung-kampung terpencil hingga ke Sabah dan Sarawak yang secara tidak langsung menonjol keberadaan muslimat dalam masyarakat. Antara pengisian dalam program lawatan tersebut berbentuk kebajikan dan pengenalan kepada PAS termasuk pemberian bantuan, acara sukaneka, pertandingan memasak serta klinik bergerak.

Walaupun bagaimanapun, pendekatan dakwah yang dibawa oleh muslimat tidak dipandang oleh semua pihak. Isu agama digunakan untuk mengekang kredibiliti wanita PAS mewakili masyarakat pelbagai kaum. Contohnya semasa Pilihan Raya Kecil (PRK) DUN Tenang, Johor pada 30 Januari 2011. Ketertiban Normala Sudirman menjaga etika Islam ketika bersalam telah menerima kancaman hebat. Isu ini timbul apabila beliau tidak menyambut huluran tangan pengundi Cina lelaki.⁹² Hal ini menyebabkan beliau didakwa tidak mesra dengan penduduk di kawasan tersebut. Walaupun wanita PAS berubah dari segi penampilan, bentuk aktiviti dan mula mendekati masyarakat bukan Islam tetapi mereka teguh berpegang kepada prinsip Islam

apabila melibatkan perkara yang dilarang dalam agama.

Di bawah Pakatan Rakyat, wanita PAS secara proaktif mendekati golongan bukan Melayu. Mereka menyambut baik permuafakatan politik PAS dan turun padang bagi menjayakan kerjasama politik ini. Banyak program dan aktiviti dilakukan bersama dengan penduduk berbilang kaum terutama di kawasan bandar yang mempunyai pengundi campuran. Aktiviti-aktiviti yang dijalankan mengambil kira sensitiviti semua kaum dan agama. Sebahagian aktiviti seperti majlis dialog diadakan di hotel-hotel besar dalam bentuk *high tea* dan makan malam.⁹³ Selain itu, aktiviti yang mensasarkan kepada golongan bukan Melayu bawahan contohnya Program OPS Pasar-Ning dengan mengedarkan risalah bahasa Tamil dan perkhidmatan klinik percuma di Klang turut diadakan. Program sebegini mendapat sambutan menggalakkan daripada masyarakat Cina dan India.⁹⁴ Wanita PAS juga terlibat dengan kempen mengembalikan pengajaran dan pembelajaran Sains dan Matematik dalam bahasa Inggeris pada bahasa Melayu⁹⁵ yang mendapat sambutan daripada masyarakat India. Keserasian wanita PAS bersama dengan Wanita Keadilan dan DAP dizahirkan melalui Agenda Wanita Malaysia.⁹⁶ Ia memfokus kepada kesejahteraan wanita Malaysia tanpa menyatakan secara khusus keperluan setiap etnik tetapi memfokus kepada kesejahteraan semua kaum.

Penonjolan wanita PAS semasa berada di bawah PR bukan sahaja kerana pendekatan mereka yang semakin terbuka dan inklusif tetapi kerana DMPM sendiri diterajui oleh pemimpin yang berwibawa. Mereka terdiri daripada kumpulan wanita Islam profesional yang berpengalaman, matang serta berani mengutara dan menangani isu-isu semasa. Malah ketokohan pimpinan DMP yang sanggup turun padang bersama golongan akar umbi tidak dapat dinafikan. Mantan Ketua DMP, YB Siti Zailah sangat terbuka kepada kepelbagaian pandangan tetapi utuh dengan asas perjuangan parti. YB Zailah juga dikenali lantaran kelantangannya apabila Dewan Rakyat bersidang. Wacana gender juga mula kedengaran daripada bibir pemimpin wanita PAS. Di antara isu bersama yang dibawa oleh wanita PAS semasa berada di dalam PR ialah tentang keperluan sekurang-kurangnya 30% wanita pada peringkat pembuatan keputusan.

Salah satu usaha yang dilakukan untuk mengarusperdanakan parti serta menonjol kerelevanan PAS dengan keperluan masyarakat pelbagai kaum ialah dengan membuka kembali ruang untuk ahli wanitanya menjadi calon dalam pilihan raya. Isu pencalonan wanita merupakan antara isu yang meminggirkan PAS daripada arus perdana.⁹⁷ Pencalonan wanita Semangat 46 (S46) dalam pilihan raya 1990 meletakkan PAS dalam kedudukan *defensive* berikutan ketiadaan calon wanita daripada parti itu dan berterusan dilabel sebagai parti yang konservatif.⁹⁸ Tetapi semasa permuafakatan politik BA dalam pilihan raya 2004, PAS telah kembali mencalonkan wanitanya dan jumlah pencalonan meningkat setiap kali pilihan raya berlangsung. Hal ini bermula dengan kerjasama politik dalam Barisan Alternatif semasa pilihan raya 1999

yang memberi tekanan kepada PAS berikutan ketiadaan calon wanita. Justeru itu, mengambil kira keperluan menonjolkan pimpinan wanita, PAS telah mencalonkan sembilan orang wanita dalam Pilihan raya 2004,⁹⁹ tiga di kerusi parlimen dan enam di kerusi dewan undangan negeri. Tetapi hanya seorang calon wanita PAS menang iaitu di DUN Tanjong Mas yang merupakan kerusi majoriti pengundi Melayu. Pada tahun 2008, bilangan muslimat yang menjadi calon meningkat seramai 15 orang. Mereka dicalonkan bukan sahaja di kawasan majoriti pengundi Melayu tetapi juga kawasan campuran seperti Parlimen Kota Raja dan Dun Selat Kelang. Percubaan Dr. Siti Mariah bertanding di Parlimen Kota Raja kali kedua berhasil dengan memenangi majoriti undi sebanyak 20,751 di kawasan yang mempunyai ramai etnik India. Begitu juga dengan Dr. Halimah Ali yang pernah tewas pada tahun 2004, turut memenangi DUN Selat Kelang dan dilantik sebagai Ahli Majlis Negeri Selangor. Kedua-dua calon yang bertanding membuktikan bahawa muslimat PAS berjaya meraih sokongan daripada pengundi bukan Melayu untuk menang. Penerimaan masyarakat pelbagai kaum di kawasan tersebut adalah kerana pendekatan inklusif yang digunakan oleh calon wanita PAS melalui aktiviti dialog, ziarah, pembahagian bantuan serta personaliti yang mesra rakyat dan amanah.¹⁰⁰ Seterusnya, pencalonan wanita PAS meningkat lagi dalam pilihan raya 2013 menjadi 25 orang. Ternyata, calon wanita PAS sama ada menang di kawasan campuran atau pun kalah tetap berjaya mendapat peningkatan undi. Kemenangan calon wanita PAS di kerusi campuran merupakan indikasi penerimaan masyarakat terhadap kepimpinan wanita. Penambahan undi yang diterima pula adalah refleksi kepercayaan rakyat terhadap pendekatan pemimpin wanita yang komited, inklusif dan mesra rakyat. Selain itu, PAS juga memulakan langkah sebagai parti politik pertama yang mencalonkan wanita dalam pilihan raya kecil bermula di DUN Tenang, 2011¹⁰¹ yang mempunyai pengundi Cina yang ramai diikuti dengan Pilihan raya Kecil Kuala Kangsar pada 18 Jun 2016.¹⁰² Namun begitu, wanita Pakatan Rakyat juga berdepan dengan cabaran untuk menyesuaikan diri antara satu sama lain dan memberi pemahaman kepada ahli masing-masing. Hal ini kerana setiap parti mempunyai latar belakang yang berbeza. PAS menekankan penubuhan negara Islam manakala DAP ialah parti sekular yang berideologikan demokratik sosial dan memperjuangkan pelbagai etnik. Keterikatan parti-parti dalam PR adalah kerana dasar yang dipersetujui bersama iaitu keadilan dan isu kepentingan bersama seperti demokrasi, keadilan, kebebasan dan tadbir urus yang baik. Tambahan pula, aktiviti untuk mendekati masyarakat bukan Melayu sangat kecil jumlahnya, terhad, tidak lama serta tidak berulang. Kebanyakan aktiviti yang dilakukan berbentuk *one-off* akibat daripada kekangan kewangan dan juga sumber manusia. Walaupun PAS sudah menerima kebanjiran wanita profesional tetapi kedudukan kewangan DMPM masih tidak kukuh. Di samping itu, bilangan wanita PAS yang sanggup mengharungi kawasan pendalaman dan bergelumang dengan masyarakat bukan Melayu juga adalah kecil. Wanita PAS masih selesa dengan

majlis ilmu dan program-program keagamaan yang lebih dekat dengan etnik Melayu. Program-program yang dilaksanakan oleh muslimat sangat minimal dari segi jumlah kehadiran masyarakat bukan Melayu terutama di kawasan bandar. Program yang diadakan juga lazimnya dihadiri oleh etnik India. Amat kurang penyertaan daripada etnik Cina. Manakala di kawasan pedalaman dan luar bandar, wanita PAS perlu memastikan terdapat orang tempatan atau jurucakap yang dapat membantu mereka semasa program dilaksanakan. Bahkan kebanyakan masyarakat etnik Cina dan India di kawasan terpencil seperti estet tidak fasih berbahasa Melayu dan perlu menggunakan perantara. Selain itu, di negeri-negeri yang mempunyai majoriti etnik Melayu, aktiviti bersama golongan bukan Melayu atau bukan Islam juga kurang. Walaupun terdapat usaha untuk mendekati kelompok etnik yang berbeza oleh wanita PAS tetapi pengaruh fahaman politik dan persepsi terhadap PAS dan bukan Islam menyebabkan usaha ini tidak berjaya sepenuhnya. Hal ini boleh dilihat kepada sambutan dan jumlah masyarakat bukan Islam yang hadir dalam program yang dianjurkan oleh wanita PAS.

Selain itu, walaupun PAS mengadakan permuafakatan politik bersama DAP tetapi aktiviti sayap wanita hanya terhad kepada aktiviti berbentuk politik seperti perbincangan meja bulat, bengkel dan persidangan yang membicarakan tentang keperluan mempunyai lebih ramai wanita sebagai calon pilihan raya dan pada peringkat membuat keputusan. Permuafakatan mereka tidak diterjemahkan melalui aktiviti harian di luar konteks politik formal. Aktiviti-aktiviti harian masih mensasarkan kelompok masyarakat yang berkemungkinan besar akan menjadi pengundi parti semasa pilihan raya.

Apabila PAS menyertai Gagasan Sejahtera, sumbangan Dewan Muslimat PAS kepada politik Malaysia masih berterusan dari segi pekerja parti yang komited dan sangat tersusun gerak kerja mereka. Namun sebagai sebuah parti pembangkang sudah semestinya pendedahan kepada aktiviti mereka menjadi terhad dan tidak mendapat liputan dalam media perdana. Peranan wanita PAS di bawah gabungan Perikatan Nasional adalah sesuatu yang menarik untuk diteliti terutama dalam konteks hubungan rentas etnik. Bagaimanakah wanita PAS mendepani isu-isu dan cabaran menghadapi kepelbagaian kaum terutama sebagai anggota sebuah kerajaan yang memerintah?

Kesimpulan

Kerencaman sosial akan sentiasa mempengaruhi hubungan etnik di Malaysia.¹⁰³ Setiap kaum mempunyai keperluan sosial yang berbeza. Kepelbagaian keperluan ini yang menguatkan kewujudan parti-parti perkauman. Kewujudan parti berasaskan etnik dan mengaitkan parti mereka sebagai mewakili kepentingan kaum dan kepercayaan tertentu dilihat akan terus menguasai sistem politik Malaysia. Tetapi pakatan yang berjaya mengikat komponen parti dengan persefahaman etnik, perkongsian kuasa dan bertolak ansur mungkin akan

kekal lebih lama berbanding dengan komponen parti yang cuba mengangkat kepentingan kaum parti tertentu secara agresif. Sejarah telah membuktikan Pakatan yang berjaya mengurus perbezaan pandangan dan mengekal keharmonian di antara komponen parti dengan baik mendapat sambutan daripada pengundi pelbagai kaum. Permuafakatan politik yang dilakukan oleh PAS mempunyai pelbagai objektif utama mengikut fasa ia dibuat. Tetapi pada asasnya, ia adalah strategi PAS sebagai sebuah parti politik dan badan dakwah. Justeru itu, kerjasama politik dibina untuk mendapatkan sokongan yang lebih luas daripada pelbagai kaum di Malaysia untuk menasionalkan PAS tanpa meninggalkan kepentingan PAS untuk memahami masyarakat tentang Islam.

Usaha ke arah penyatupaduan rakyat berbilang kaum melalui politik permuafakatan perlukan ahli parti yang setia, taat, tekun dan sentiasa aktif pada peringkat akar umbi. Dan wanita PAS dikenali sebagai penggerak parti yang komited. Oleh itu, naratif sumbangan wanita dalam usaha menyatupaduan rakyat berbilang kaum melalui politik secara sedar atau tidak sedar perlu dirai dan diiktiraf. Bahawa wanita PAS turut berperanan penting memastikan agenda permuafakatan PAS berjaya pada peringkat kepimpinan dan akar umbi. Namun begitu, proses kesepaduan nasional ini mengambil masa yang lama dan tidak mudah. Agak sukar untuk memecah tembok yang memisahkan kesepaduan etnik walaupun pemimpin politik mengisytiharkan kerjasama politik. Cuma, perlu diberi pengiktirafan kepada usaha dan peranan yang dimainkan oleh wanita dalam proses kesepaduan nasional di atas tapak parti politik. Lebih banyak kajian atau penulisan berkaitan yang mengangkat peranan wanita serta mencungkil suara mereka dalam memenuhi agenda perpaduan Malaysia yang lebih sejahtera yang diperlukan. Selain itu, peranan wanita sebagai ibu dan pengajar (majoriti tenaga pengajar adalah wanita) dalam menanamkan nilai-nilai kesepaduan nasional adalah signifikan untuk melahirkan generasi yang tidak mementingkan perbezaan bangsa dalam urusan seharian.

Nota Akhir

1. Khairul Anuar S., Jessica Ong Hai, L. and Ahmad Azan R. *Malaysia: Ethnic Issues and National Security*, Malaysia International Journal of Humanities and Social Science, 2015, Vol. 9(1):pp 136-143.
2. Ibid.
3. Furnivall, J.S. *Plural Societies*, In Hans-Dieter Evers (ed), *Sociology of South-East Asia*. Oxford: Oxford University Press, 1980, pp 86-96.
4. Holyoke, T.T. *Interest Group Competition and Coalition Formation*, American Journal of Political Science, 2009, Vol. 53 (2): pp 360-375.
5. Parti Perikatan turut dianggotai oleh Sarawak Progressive Democratic Party (SPDP), Parti Rakyat Sarawak (PRS), Sarawak People's United Party (SUPP), Parti Parti Pesaka Bumiputera Bersatu (PBB),

- Parti Bersatu Sabah (PBS), Parti Bersatu Rakyat Sabah (PBRs), Kadazandusun Murut Organization (UPKO), Gerakan Rakyat Malaysia (GERAKAN), People Progressive Party (PPP) dan Liberal Democratic Party (LDP).
6. Pakatan Harapan (PH) adalah kerjasama politik yang menggantikan Pakatan Rakyat (PR). Pakatan ini terdiri daripada dua parti asal PR iaitu PKR dan DAP kecuali PAS. PH juga dianggotai oleh Parti Amanah Nasional yang ditubuhkan pada tahun 2015 apabila 18 orang pimpinan utama PAS disingkirkan daripada struktur organisasi parti. Amanah menggantikan peranan PAS dalam pakatan sebagai parti pembangkang Islam. Parti Pribumi Bersatu Malaysia yang lahir selepas pemecatan Muhyiddin Yassin dan Mukhriz Mahathir serta penggantungan Mohd Shafie Apdal daripada UMNO pada 24 Jun 2016 turut serta. Ia dipengerusikan oleh Tun Mahathir Muhamad. Dalam pilihan raya 2018, buat pertama kali parti-parti pembangkang menggunakan satu simbol iaitu simbol PKR. Ia berjaya membentuk kerajaan sementara di Malaysia apabila Parti Warisan Sabah dan UPKO turut sama dalam penggabungan itu.
 7. Politik kepembangkangan atau *oppositionism* adalah bentuk gabungan parti-parti politik yang membentuk dua blok iaitu yang membentuk kerajaan dan pembangkang. Keadaan ini tidak sama dengan sistem dua parti yang sering diulas oleh sarjana Barat dalam mengkaji politik Malaysia. Sifat kepembangkangan ini adalah kekuatan parti-parti gabungan membentuk kesatuan dengan kerjasama dan saling percaya untuk terus memimpin, Shamsul Amri Baharuddin. Dewan Masyarakat, Edisi Khas Pilihan Raya ke12, 2008, hlm.8-10.
 8. Gagasan Sejahtera (GAGASAN) adalah hasil gabungan Parti Islam Se-Malaysia (PAS), Parti Ikatan Bangsa Malaysia (IKATAN), Barisan Jemaah Islamiah Se-Malaysia (BERJASA) dan 200 NGO di bawah Kongres Rakyat. Gabungan ini pada awalnya dikenali sebagai Blok Kuasa Ketiga bertujuan untuk memberi pilihan kepada rakyat dan memperkenalkan budaya politik yang matang dan sejahtera.
 9. Nordlinger, E. A. *Soldiers in Politics: Military Coups ad Governments*. Englewood Cliffs, N.J: Prentice Hall, 1977.
 10. Lijphart, A. Consociational Democracy. *World Politics*. The John Hopkins University Press, 1969, Vol. 21 (2): pp 207-225; Lihat juga Lijphart, A. *Democracy in Plural Societies*. New Haven: Yale University Press, 1977.
 11. Lijphart, 1969.
 12. Rabushka, A. *Ethnic Components of Political Integration in Two Malayan Cities*. Michigan: University Microfilm, Inc., Ann Arbor, 1968.
 13. Kartini Aboo Talib dan Suhana Saad. *Managing Success in Unity*.

- “Power Sharing And Unity: The Politics Of Alliance In Plural Society”. Department of National Unity and Integration Prime Ministers Department. Putrajaya, 2010.
14. Denison Jayasooria. “ National Unity Advisory Panel: Opportunities & Challenges In A Multi Ethnic Society”. Managing Success in Unity. Department of National Unity and Integration Prime Ministers Department. PUTRAJAYA, 2010.
 15. Perbincangan lanjut mengenai sejarah penubuhan dan perkembangan PAS di dalam Farish Noor, *Islam Embedded: The Historical Development of the Pan Malaysian Islamic Parti Pas (1951-2003)*. Kuala Lumpur: Malaysian Sociological Research Institute, 2003.
 16. Perikatan Nasional terdiri daripada Parti Pribumi Bersatu Malaysia (PPBM), Gagasan Sejahtera (GS), dan Gabungan Bersatu Sabah (GBS). Perikatan Nasional disokong oleh Gabungan Parti Sarawak (GPS).
 17. Ahmad Lutfi Othman. Selepas Mahathir Peluang Pas. Kuala Lumpur: Penerbitan Pemuda Funston, J. N. *The Origins of Parti Islam Se Malaysia. Journal of Southeast Asian Studies*, 1976, Vol. 7(1): pp 58-73.
 18. Badlisham Mohd Nasir dan Napisah Karimah Ismail, Kepimpinan Dan Kedudukan Ulama Dalam Organisasi Parti Islam Semalaysia (Pas). Prosiding Nadwah Ulama Nusantara (NUN) IV: Ulama Pemacu Tranformasi Negara, 2011: hlm 116-123.
 19. Ibid.
 20. Idris Ahmad, Ulama Jantung Nadi Pas. Dlm. Riduan Mat Noor (pnyt.). *Sejarah Emas Perjuangan Islam Di Malaysia*, Kuala Lumpur: Jundi Resources, 2011.; hlm 8-11 ; Ishak Saat, *Sejarah Politik Melayu Pelbagai Aliran*. Shah Alam: Karisma Publication Sdn Bhd, 2007.
 21. Proses ke arah Kepimpinan Ulama di dalam PAS telah dinukilkan oleh beberapa orang sarjana dan penyokong parti seperti Idris Ahmad (2011) yang membincangkan tentang sejarah kepimpinan ulama di dalam PAS; Riduan Mohd Nor (2004) dalam *Pengaruh Pemikiran Ikhwanul Muslim Terhadap Parti Islam Se-Malaysia (Pas)*. menyentuh mengenai pengaruh Ikhwanul Muslimin terhadap parti itu. Sila lihat Badlisham Mohd Nasir, 2009. *Dinamisme Gerakan Islam Dan Cabaran Semasa*. Shah Alam: Karisma Publications Sdn Bhd yang membincangkan PAS dalam konteks sebuah gerakan dakwah dan politik dalam usaha menaikkan nama Islam di Malaysia. Sementara Alias Mohamed, 1994 . *Pas's Platform: Development and Change 1951-1986*. Selangor: Gateway Publishing House Sdn Bhd pula memperihalkan peristiwa yang membawa kepada kepimpinan ulama terutama krisis dalaman parti. Sila rujuk Farish

- Noor, 2003 untuk melihat sejarah perjalanan PAS dengan mendalam termasuk pendekatan PAS di bawah pemimpin yang berbeza. Beliau mengemukakan hujah tentang perubahan ideologi dan politik PAS yang signifikan kepada wacana harakah Islam di Malaysia.
22. Riduan Mat Noor, 2004.
 23. Badlisham Mohd Nasir dan Napisah Karimah Ismail, 2011.
 24. Ibid; Idris, 2011.
 25. Temu bual bersama YB Khalid Samad pada 18 Jun 2014 dan YB Siti Mariah Mahmud pada 11 Jun 2014.
 26. Dewan Pemuda PAS Malaysia. Antara Sebab Kenapa Pas Berkawan Dengan Dap dan Tolak Umno, *Facebook PAS*, 1 April 2013, <https://www.facebook.com/DPPMalaysia/posts/info-antara-sebab-kenapa-pas-berkawan-dengan-dap-tolak-umnomungkin-ramai-yang-be/634571343226738/>, [28 Mac 2020].
 27. Subky Latif. *Fadzil Noor: Dia Guru...Dia Kawan*. Kuala Lumpur: Al Azim Sdn Bhd, 2003: hlm 230.
 28. Malaysia Kita, 2002.
 29. Farish Noor. 2004:hlm 274-281; Kamarul Zaman Yusoff. PAS dalam era Mohd Asri Muda, 1965-1982. Tesis Sarjana, Universiti Malaya, Petaling Jaya: UM, 2004. Lihat juga Mohd Izani Mohd Zain. *Islam dan Demokrasi: Cabaran Politik Muslim Kontemporari di Malaysia*. Penerbit Universiti Malaya. Kuala Lumpur, 2005.
 30. Mujahid Yusuf Rawa, *Menuju Pas Baru: Krisis, Peluang Dan Dinamisme*. Kuala Lumpur: The Malaysian Insider Sdn Bhd, 2011, hlm 159.
 31. Menurut Subky Latif. 2003: hlm 105, saranan ini tidak ditolak sepenuhnya oleh Presiden PAS iaitu Ustaz Fadhil Noor.
 32. Kertas kerja yang bertajuk “Laporan Dialog dengan Orang-orang Cina” mengemukakan beberapa pendekatan yang boleh diambil oleh PAS iaitu; i) PAS memimpin kerjasama dengan parti-parti Cina seperti MCA, Gerakan dan DAP; atau ii) PAS membuka keahlian kepada orang bukan Islam; atau iii) PAS menubuhkan jentera kerja bagi orang Cina untuk membantu PAS dalam Pilihan Raya Umum Ketujuh pada 1986. Sila rujuk Mohd Fadli Ghani. 2016b. Pas Tubuh CCC Sebagai Strategi Politic-Dakwah Terhadap Orang Cina, *Facebook PAS*. 22 Januari 2016, <https://www.facebook.com/paspusat/posts/hari-ini-dalam-sejarah-paspas-tubuh-ccc-sebagai-strategi-politico-dakwah-terhada/1254843514532390/> [29 Mac 2020].
 33. Kua Kia Song, 2017. Siapa Yang Bertanggungjawab Di Atas Kehancuran Pakatan Pembangkang?, *Malaysia Today*, 10 September 2017, <https://www.malaysia-today.net/2017/09/08/siapa-yang-bertanggungjawab-di-atas-kehancuran-pakatan-pembangkang/> [29 Mac 2020].

34. Subky Latif, 2003: hlm 231. Di antara faktor lain yang menyebabkan kekalahan teruk PAS dalam pilihan raya 1986 adalah kritikan terhadap CCC. Sila lihat Riduan Mat Noor. *Menerjang Badai: 60 Tahun Mempersada Perjuangan*. Kuala Lumpur: Jundi Resources, 2011.
35. Azahar Yaakub @ Ariffin. “Strategi Dakwah Rasulullah Dalam Pembentukan Negara : Kajian Pelaksanaannya Oleh Parti Islam SeMalaysia”, PhD thesis, Universiti Malaya, 2005.
36. Tan Chee Beng, 1982. Ethnic Relations in Malaysia dalam David Y.H Yu (ed). *Ethnicity And Interpersonal Interaction – A Cross Cultural Study*, Singapore; Maruzen Asia.
37. Gagasan Rakyat merupakan pakatan pembangkang terdiri daripada Parti Tindakan Rakyat (DAP), Semangat 46 (S46), Parti Hizbul Muslimin Malaysia (HAMIM), Parti Rakyat Malaysia (PRM), Brisan Progresif India (IPF), Kongres India Muslim (KIMMA) dan Parti Solidariti Malaysia (MSP).
38. Subky Latif, 2003: hlm 232-235.
39. Weiss, M. *The 1999 Malaysian general elections: issues, insults, irregularities*, Asian Survey, 2000, Vol. 40(3): pp 413-435.
40. Johan Saravanamuttu. *Power Sharing Politics and the Electoral Impasses in GE 13, Coalitions in Collision*. Petaling Jaya: Strategic Information and Research Development Centre (SIRDC), 2015.
41. Temu bual dengan Dato’ Mustapha Ali, 2013.
42. Mujahid Yusuf Rawa. *Wajah Baru Politik Malaysia*. Kuala Lumpur: Anbakri Publika, 2009.
43. Mohd Fadli Ghani, 2016c. Dewan Himpunan Penyokong Pas Dilancarkan Secara Rasmi, *Facebook PAS*, 23 May 2016, <https://www.facebook.com/161784060579927/posts/hari-ini-dalam-sejarah-pasdewan-himpunan-penyokong-pas-dilancarkan-secara-rasmi-/1031502610274730/>. [24 Mac 2020].
44. Mohd Izani Mohd Zain. Parti Islam Semalaysia (PAS) dalam kerjasama politik di Malaysia, 1999-2015. Tesis Doktor Falsafah, Fakulti Sains Sosial, University of Malaya, 2017: hlm 147-148.
45. Mohd Izani Mohd Zain. 2005: hlm 148.
46. Pada hari pelancaran, dianggarkan DHPP mempunyai lebih 20,000 orang ahli daripada Kelab Penyokong PAS (KPP). Sila lihat Mohd Fadli Ghani, 2016c. Dewan Himpunan Penyokong Pas Dilancarkan Secara Rasmi, *Facebook Badan Perhubungan PAS Sabah*, 23 Mei 2010, <https://www.facebook.com/dewanulamakpas/posts/hari-ini-dalam-sejarah-pasdewan-himpunan-penyokong-pas-dilancarkan-secara-rasmi-/1097884673609713/> [29 Mac 2020].
47. Mujahid Yusuf Rawa. 2011: hlm 137.
48. Mujahid Yusuf Rawa, *Rejuvenasi PAS: Idea, Realiti, Aplikasi Ke arah Aspirasi Massa*, Selangor: Ilham Centre, 2012: hlm 208-209.

49. Bernama. 2015. DHPP tidak lagi mahu dilayan seperti kad Touch 'N Go, *Astro Awani*, 6 Jun 2018, <http://www.astroawani.com/berita-politik/dhpp-tidak-lagi-mahu-dilayan-seperti-kad-touch-n-go-61717> [29 Mac 2020]; Faiz Zainudin. 2019a, Perwakilan dewan penyokong PAS sokong UEC dalam muktamar, *FMT news*, 22 Jun 2018, <https://www.freemalysiatoday.com/category/bahasa/2019/06/22/perwakilan-dewan-penyokong-pas-sokong-uec-dalam-muktamar/> [29 Mac 2020].
50. Perbincangan lanjut mengenai kedudukan DHPP dalam PAS boleh dilihat dalam Mohd Izani Mohd Zain, 2017, hlm 227-245.
51. Athirah Huda Zalhe. 2018. UEC sabotaj Dasar Pendidikan Kebangsaan: PAS, *ismaweb*, 9 Julai 2018, <https://www.ismaweb.net/2018/07/09/uec-sabotaj-dasar-pendidikan-kebangsaan-pas/> [30 Mac 2020].
52. Faiz Zainudin. 2019a.
53. Faiz Zainudin. 2019b. Dewan penyokong PAS pertahan dasar pendidikan kebangsaan, kaji semula pendirian sokong UEC, *FMT news*, 23 Jun 2018, <https://www.freemalysiatoday.com/category/bahasa/2019/06/23/dewan-penyokong-pas-pertahan-dasar-pendidikan-kebangsaan-kaji-semula-pendirian-sokong-uec/> [29 Mac 2020].
54. Bernama. Pas diingatkan hati-hati berbaik dengan UMNO, *Astro Awani*, 16 September 2018, <http://www.astroawani.com/berita-politik/pas-diingatkan-hati-hati-berbaik-dengan-umno-185707> [29 Mac 2020].
55. Hwang, J. C. *When Parties Swing: Islamist Parties and Institutional Moderation in Malaysia and Indonesia*, South East Asia Research, 2010, Vol. 18 (4):pp 635-674.
56. Suresh Kumar, N. V. dan Sivarajan, P. *Tsunami India dalam Pilihanraya Umum ke-14: Peralihan Sokongan Daripada Politik Etnik Kepada Politik Multietnik*, Jebat: Malaysian Journal of History, Politics and Strategic Studies, 2018, Vol. 45(2): 206-231; Lihat juga Suresh Kumar. *Aliran Mengundi Kaum India dalam Pilihan Raya Umum 2013: Suatu Analisis*, Kajian Malaysia, 2014, Vol 32(2): hlm 55-88.
57. Suresh Kumar. 2018: hlm 214-215.
58. Hwang, J. C. 2010: pp 645-646.
59. Clark, J. *The conditions of Islamist moderation: unpacking cross-ideological cooperation in Jordan*, International Journal of Middle East Studies, , 2006, Vol. 38: pp 539-560.
60. Mujahid Yusuf Rawa. 2011: hlm 169.
61. Nota lapangan kerja kempen pilihan raya di sekitar Pulau Pinang, 2013.

62. Nota lapangan kerja kempen pilihan raya di Parlimen Kota Raja, 2013.
63. Hwang, J. C. 2010: 672.
64. Perikatan Nasional disertai oleh beberapa parti lain daripada Sabah-Gabungan Bersatu Sabah dan Sarawak-Gagasan Sejahtera dan Gabungan Parti Sarawak.
65. Contohnya isu calon bukan Islam dalam pilihan raya. PAS membuat gesaan kepada pengundi Tanjung Piai untuk memberikan undi kepada calon daripada MCA sebagai memenuhi tuntutan Piagam Nasional sedangkan semasa PRK Cameron Highlands, PAS memberi pandangan bahawa pengundi Islam wajib menyokong calon BN yang merupakan seorang yang beragama Islam. (PH mencalonkan M Manogaran dalam pilihan raya kecil tersebut).
66. Fatimi Hanapi, Zulkanain Abdul Rahman dan Arbaiyah Mohd Noor, Perpaduan Politik Asas Integrasi Nasional di Malaysia, *Jurnal JSASS*, 2016. Vol 3 (1) : 0-0.
67. The National Democratic Institute & The Oslo Center for Peace and Human Rights. Coalition: A Guide for Political Parties, The National Democratic Institute (NDI) & The Oslo Center for Peace and Human Rights (The Oslo Center), 2015: hlm 25.
68. Pada peringkat awal selepas pilihan raya calon wanita PAS dikatakan memenangi kerusi Parlimen Pasir Putih. Tetapi kemenangan itu kemudiannya dibatalkan oleh mahkamah. Pimpinan Dewan MuslimatPAS (DMP) mendakwa, kerusi itu terpaksa dilepaskan kerana arahan pimpinan lelaki tanpa perbincangan dengan DMP. Sila lihat Zaireeni Azmi, 2017. Keberadaan dan Penglibatan Politik Wanita PAS di Kelantan dan Selangor, 1982-2015. Tesis Doktor Falsafah, Institut Kajian Malaysia dan Antarabangsa (IKMAS), Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi:UKM.
69. Mohd Hasbie Muda. *PAS dan Pilihan raya*. Petaling Jaya: Megamind Leadership Consultancy, 2014: hlm 102-104.
70. Azmil Tayeb. Green Wave Of Change In The East Coast: Pas And Anti-Umno Backlash In Kelantan *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 2018, Vol. 45 (2) : hlm 232-250 .
71. Harun Taib, 2013. Beza PAS dan UMNO. *youtube*. 29 April 2013, https://www.youtube.com/watch?v=bf3XL1883RY&fbclid=IwAR3PF-T6TGYYFqkYrBwi_9mH0TvyFp3k_fB093gpILfGk15rD0p128A0H9_o [2 April 2020].
72. Muhamad Nadzri Mohamed Noor. Pilihan Raya Dan Politik Malaysia Pasca Pru 2018: Persaingan, Dinamik Dan Implikasi, *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 2018, Vol. 47 (1): hlm 150-175.
73. Dancz, V. *Women and Party Politics in Peninsular Malaysia*.

- Singapore: Oxford University, 1987; Ramlah Adam. Pergerakan Wanita Umno Malaysia 1942-1972. *Malaysia Dari segi Sejarah, Persatuan Sejarah Malaysia*, 1978, Vol. 1():hlm 26-54.
74. Di antara tesis terkini Fatimi Hanapi, 2017. Penglibatan wanita Melayu dalam pilihan raya di Malaysia, 1999-2008, Tesis Doktor Falsafah, Fakulti Sains Sosial, Universiti Malaya, Petaling Jaya: Penerbit UM; Zaireeni Azmi, 2017. Keberadaan dan Penglibatan Politik Wanita PAS di Kelantan dan Selangor, 1982-2015. Tesis Doktor Falsafah, Institut Kajian Malaysia dan Antarabangsa (IKMAS), Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi:UKM.
75. Dalam mesyuarat pada 3 April 1952 tiga Jawatankuasa Kecil ditubuhkan yang kemudiannya menjadi sayap-sayap utama PAS iaitu Dewan Ulamak, Dewan Pemuda dan Dewan Muslimat di samping beberapa Jawatankuasa Kecil yang lain seperti Jabatan Kebajikan Am, Jabatan Pelajaran, Jabatan Penerangan dan Jabatan Penyiasat. Mohd Fadli Ghani, 2016.
76. Halwa Perjuangan, 2001:hlm 6.
77. Nur Aishah Ismail. Berubah Jika Tidak Mahu Terpinggir. MASSA 21-27 September 1996a.; Nur Aishah Ismail. Dewan Muslimat Pas Perlukan Reformasi. MASSA 22-29 Jun 1996b.
78. Temu bual bersama Ketua Dewan Muslimat PAS Selangor, 20 Jun 2014. Lihat juga Nur Aishah Ismail. 1996a.; Nur Aishah Ismail. 1996b.
79. Temu bual bersama Puan Hunaizah Mohd Nor, bekas Senator Dewan Negara pada 20 Disember 2015.
80. Laporan Muktamar Tahunan Ke-30 Dewan Muslimat PAS, 1990. Kuala Lumpur: Pejabat PAS Pusat.
81. Temu bual bersama YB Siti Mariah Mahmud pada 16 Jun 2013.
82. Ucaptama Muktamar ke-44 2004, Menjana Kemenangan BA, 2004.
83. Ucaptama Muktamar ke-47 2007, Kepentingan Akidah Dalam Pembentukan Muslimah, <http://ustazah-azizah.blogspot.com/2007/06/ucaptama-muktamar-ke-47-2007.html>).
84. Zaireeni Azmi, 2017: hlm 293-294.
85. Syed Ahmad Hussein. *Politik Muslim dan Demokrasi di Malaysia: Anjakan, Pertemuan dan Landasan Baru Persaingan Politik*, Pulau Pinang: Universiti Sains Malaysia, 2002.
86. Temu bual bersama YB Siti Mariah Mahmud pada 17 Jun 2013; Temu bual bersama Puan Mastura Mohamad pada 3 Disember 2014.
87. Unit Amal Nisa' Wal Banat ditubuhkan pada tahun 1987. Pada peringkat awal Unit Amal Nisa' Wal Banat merupakan sebuah pertubuhan memfokus kepada kerja-kerja kebajikan dalam masyarakat yang bermatlamat melahirkan masyarakat berakhlak dan bertaqwa dalam semua aspek kehidupan. Unit ini diringkaskan namanya

- kepada Al-Nisa' pada tahun 2001 dan melalui proses penjenamaan semula, dikenali sebagai Nisa' pada tahun 2005. Lihat Zaireeni Azmi, 2017: 250-253.
88. Syed Umar Ariff. A First in Women-Only Games, *New Straits Time*, 2007.
 89. Penampilan wanita PAS berubah pasca 1998 dengan kepelbagaian warna dan tidak terhad kepada jubah dan tudung labuh sahaja. Kepentingan perubahan berpakaian ini dibangkitkan dalam Mukhtamar Tahunan 2000 di Terengganu apabila Muslimat mempersoalkan tindakan mengekang penampilan ahli wanita dari segi berpakaian walaupun ia telah mematuhi syariah. Zaireeni Azmi, 2017: hlm 286-288.
 90. Zaireeni Azmi, 2017: hlm 286.
 91. Malaysia Today, Cina Dan India Tertekan Hidup Di Bawah BN, *Malaysia Today*, 13 Januari 2008, <https://www.malaysia-today.net/2008/01/13/cina-dan-india-tertekan-hidup-di-bawah-bn/> [13 April 2020].
 92. Nurul Ain Mohd Hussain, Isu Salam Bukan Muhrim: Bukan Islam Faham - Normala, *mStar*, 23 Januari 2011, <https://www.mstar.com.my/lokal/semasa/2011/01/23/isu-salam-bukan-muhrim-bukan-islam-faham--normala> [17 Mac 2020].
 93. Temu bual bersama YB Siti Mariah Mahmud pada 17 Jun 2013.
 94. Malaysia Today, 2013.
 95. Kempen ini dibuat dengan mengedarkan poskad 'Kembalikan Bahasa Ibunda' yang mempunyai empat versi bahasa iaitu bahasa Melayu, Tamil, Cina dan Inggeris dari rumah ke rumah di Taman Perumahan Sungai Bertik Utara.
 96. Agenda Wanita Malaysia mengandungi tujuh agenda iaitu Dasar Pendidikan, kelangsungan Kesihatan dan Hidup Berkualiti, Penglibatan dan Peluang Ekonomi, Kesejahteraan Sosial, Pendemokrasian Politik, Pemberdayaan & Peguatuksaan Undang-undang dan Agenda Wanita Muda.
 97. Subky Latif, 2003: hlm 237-244.
 98. Zaireeni Azmi, 2017: hlm 128.
 99. Ibid. hlm 127-131.
 100. Temu bual bersama komuniti etnik India di Parlimen Kota Raja Mei 2013.
 101. Di DUN Tenang peratusan komposisi pengundi ialah Melayu (47.54 %), Cina (39.08 %), India (12.07 %) dan lain-lain kaum (1.31%). Pencalonan ini juga bertujuan untuk mengikis tanggapan negatif dalam kalangan bukan Melayu dan bukan Islam bahawa PAS sebuah parti yang konservatif dan meminggir wanita.
 102. Zaireeni Azmi, 2017: hlm 138.

103. Perbincangan lanjut mengenai kerencaman sosial boleh didapati di dalam Mansor Mohd Noor. *Kerencaman Sosial dan Penipisan Batas Etnik: Kepelembagaan Etnik dan Perkongsian Hidup Bersama di Malaysia*, Siri Syarahan Umum Perdana, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi: Penerbit UKM, 2012.

Rujukan

- Ahmad Lutfi Othman. 1992. *Selepas Mahathir Peluang Pas*. Kuala Lumpur: Penerbitan Pemuda.
- Alias Mohamed. 1994. *Pas's Platform: Development and Change 1951-1986*. Selangor: Gateway Publishing House Sdn Bhd.
- Athirah Huda Zalhe. 2018. UEC sabotaj Dasar Pendidikan Kebangsaan: PAS. *ISMAnet*, 9 Julai 2018. <https://www.ismaweb.net/2018/07/09/uec-sabotaj-dasar-pendidikan-kebangsaan-pas/> [30 Mac 2020].
- Azahar Yaakub @ Ariffin. 2005. "Strategi Dakwah Rasulullah Dalam Pembentukan Negara : Kajian Pelaksanaannya Oleh Parti Islam SeMalaysia", PhD thesis, Universiti Malaya, Petaling Jaya: UM .
- Azmil Tayeb. 2018. "Green Wave Of Change In The East Coast: Pas And Anti-Umno Backlash In Kelantan", *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 45 (2), 232-250.
- Badlisham Mohd Nasir dan Napisah Karimah Ismail. 2011. *Kepimpinan Dan Kedudukan Ulama Dalam rganisasi Parti Islam Semalaysia (PAS)*. Prosiding Nadwah Ulama Nusantara (NUN) IV: Ulama Pemacu Tranformasi Negara, 116-123.25-26 November.
- Badlisham Mohd Nasir. 2009. *Dinamisme Gerakan Islam Dan Cabaran Semasa*, Shah Alam: Karisma Publications Sdn Bhd.
- Bernamea. 2015. DHPP tidak lagi mahu dilayan seperti kad Touch 'N Go, *Astro Awani*, 6 Jun 2018.<http://www.astroawani.com/berita-politik/dhpp-tidak-lagi-mahu-dilayan-seperti-kad-touch-n-go-61717> [29 Mac 2020].
- Bernamea, September 16, 2018.
- Clark, J. 2006. "The conditions of Islamist moderation: unpacking cross-ideological cooperation in Jordan", *International Journal of Middle East Studies*, 38, 539-560.
- Dancz, V. 1987. *Women and Party Politics in Peninsular Malaysia*. Singapore: Oxford University.
- Denison Jayasooria. 2010. " National Unity Advisory Panel: Opportunities & Challenges In A Multi Ethnic Society". Managing Success in Unity. Department of National Unity and Integration Prime Ministers Department. PUTRAJAYA.
- Dewan Muslimat PAS. 1985. *Mestika Kenangan*. Selangor: Penerbitan Hizbi.
- Dewan Pemuda PAS Malaysia. 2013. *Antara Sebab Kenapa Pas Berkawan*

- Dengan Dap dan Tolak Umno, *laman rasmi PAS*, <https://www.facebook.com/DPPMalaysia/posts/info-antara-sebab-kenapa-pas-berkawan-dengan-dap-tolak-umnomungkin-ramai-yang-be/634571343226738/> [28 Mac 2020].
- Faiz Zainudin. 2019a, Perwakilan dewan penyokong PAS sokong UEC dalam muktamar, *FMT news*, 22 Jun 2019. <https://www.freemalaysiatoday.com/category/bahasa/2019/06/22/perwakilan-dewan-penyokong-pas-sokong-uec-dalam-muktamar/> [29 Mac 2020].
- Faiz Zainudin. 2019b. Dewan penyokong PAS pertahan dasar pendidikan kebangsaan, kaji semula pendirian sokong UEC, *FMT news*, 23 Jun 2019 <https://www.freemalaysiatoday.com/category/bahasa/2019/06/23/dewan-penyokong-pas-pertahan-dasar-pendidikan-kebangsaan-kaji-semula-pendirian-sokong-uec/> [29 Mac 2020].
- Fatimi Hanapi, Zulkanain Abdul Rahman dan Arbaiyah Mohd Noor. 2016. “Perpaduan Politik Asas Integrasi Nasional di Malaysia”, *Jurnal JSASS*, 3(1), 1-13
- Farish Noor. 2003. *Islam Embedded: The Historical Development of the Pan Malaysian Islamic Parti Pas (1951-2003)*. Kuala Lumpur: Malaysian Sociological Research Institute.
- Funston, J. N. 1976. “The Origins of Parti Islam Se Malaysia”. *Journal of Southeast Asian Studies*, 7(1), 58-73.
- Furnivall, J.S. 1980 . “Plural Societies”, in Hans-Dieter Evers (ed), *Sociology of South-East Asia*. (pp 86-96). Oxford: Oxford University Press.
- Halwa Perjuangan, 2001. Selangor: Lujnah Penerangan dan Hal Ehwal Luar Dewan Muslimat PAS Pusat.
- Harun Taib. 2013. Beza PAS dan UMNO. youtube. https://www.youtube.com/watch?v=bf3XL1883RY&fbclid=IwAR3PF-T6TGYFqkYrBwi_9mH0TvyFp3k_fb093gpILfGk15rD0pI28A0H9_o [2 April 2020]
- Hwang, J. C. 2010. “When Parties Swing: Islamist Parties and Institutional Moderation in Malaysia and Indonesia”, *South East Asia Research*, 18 (4), 635-674
- Holyoke, T.T. 2009. “Interest Group Competition and Coalition Formation”. *American Journal of Political Science*, 53 (2), 360-375.
- Idris Ahmad. 2011. Ulama Jantung Nadi Pas. Dlm. Riduan Mat Noor (pnyt.). *Sejarah Emas Perjuangan Islam Di Malaysia*, (hlm. 8-11). Kuala Lumpur: Jundi Resources.
- Ishak Saat. 2007. *Sejarah Politik Melayu Pelbagai Aliran*. Shah Alam: Karisma Publication Sdn Bhd.
- Johan Saravanamuttu. 2015. *Power Sharing Politics and the Electoral Impasses in GE 13, Coalitions in Collision*. Petaling Jaya, Strategic Information and Research Development Centre (SIRDC).
- Kamarul Zaman Yusoff. 2004. PAS dalam era Mohd Asri Muda, 1965-1982 . Tesis Sarjana, Universiti Malaya, Petaling Jaya: UM.

- Kartini Aboo Talib dan Suhana Saad. 2010. Managing Success in Unity. "Power Sharing And Unity: The Politics Of Alliance In Plural Society". Department of National Unity and Integration Prime Ministers Department. Putrajaya.
- Khairul Anuar S., Jessica Ong Hai, L. and Ahmad Azan R. 2015. "Malaysia: Ethnic Issues and National Security, Malaysia", *International Journal of Humanities and Social Science*, 9(1), 136-143.
- Kua Kia Song. 2017. Siapa Yang Bertanggungjawab Di atas Kehancuran pakatan Pembangkang? *malaysian Today*, 10 September 2017, <https://www.malaysia-today.net/2017/09/08/siapa-yang-bertanggungjawab-di-atas-kehancuran-pakatan-pembangkang/> [29 Mac 2020].
- Laporan Muktamar Tahunan Ke-30 Dewan Muslimat PAS, 1990. Kuala Lumpur: Pejabat PAS Pusat.
- Lijphart, A. 1969. "Consociational Democracy. World Politics", *The John Hopkins University Press*, 21 (2), 207-225.
- Lijphart, A. 1977. *Democracy in Plural Societies*, New Haven: Yale University Press Malaysia Kita. 2002.
- Malaysia Today. 2013. Cina Dan India Tertekan Hidup Di Bawah BN, <https://www.malaysia-today.net/2008/01/13/cina-dan-india-tertekan-hidup-di-bawah-bn/> [13 April 2020].
- Mansor Mohd Noor. 2012. *Kerencaman Sosial dan Penipisan Batas Etnik: Kepelbagaian Etnik dan Perkongsian Hidup Bersama di Malaysia*, Siri Syarahan Umum Perdana, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi: Penerbit UKM.
- Muhamad Nadzri Mohamed Noor. "Pilihan Raya Dan Politik Malaysia Pasca Pru 2018: Persaingan, Dinamik Dan Implikasi", *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategic Studies*, 47 (1), 150-175.
- Mohd Fadli Ghani. 2016a. Hari Ini Dalam Sejarah Pas: Pindaan Perlembagaan Pas. *Facebook PAS*, 24 Februari 2016, <http://www.parti-pas.org/arkib/hari-ini-dalam-sejarah-pas/7675-hari-ini-dalam-sejarah-pas-pindaan-perlembagaan-pas-untuk-tonjalkan-identiti-islam-diluluskan-24-februari-1973> [24 Februari 2016].
- Mohd Fadli Ghani. 2016b. Pas Tubuh CCC Sebagai Strategi Politic-Dakwah Terhadap Orang Cina, *Facebook PAS*, 22 Januari 2016, <https://www.facebook.com/paspusat/posts/hari-ini-dalam-sejarah-paspas-tubuh-ccc-sebagai-strategi-politico-dakwah-terhada/1254843514532390/> [29 Mac 2020].
- Mohd Fadli Ghani. 2016c. Dewan Himpunan Penyokong Pas Dilancarkan Secara Rasmi, *Facebook PAS*, <https://www.facebook.com/161784060579927/posts/hari-ini-dalam-sejarah-pasdewan-himpunan-penyokong-pas-dilancarkan-secara-rasmi-/1031502610274730/>. [24 Mac 2020].

- Mohd Hasbie Muda. 2014. *PAS dan Pilihan raya*. Petaling Jaya: Megamind Leadership Consultancy.
- Mohd Izani Mohd Zain. 2005. *Islam dan Demokrasi: Cabaran Politik Muslim Kontemporari di Malaysia*, Kuala Lumpur :Penerbit Universiti Malaya.
- Mohd Izani Mohd Zain, 2017. “Parti Islam Semalaysia (PAS) dalam kerjasama politik di Malaysia, 1999-2015”. Tesis Doktor Falsafah, Fakulti Sains Sosial, University of Malaya, Petaling Jaya: UM.
- Mujahid Yusuf Rawa. 2009. *Wajah Baru Politik Malaysia*. Kuala Lumpur: Anbakri Publika
- Mujahid Yusuf Rawa. 2011. *Menuju Pas Baru: Krisis, Peluang Dan Dinamisme*. Kuala Lumpur: The Malaysian Insider Sdn Bhd.
- Mujahid Yusuf Rawa. 2012. *Rejuvenasi PAS: Idea, Realiti, Aplikasi Ke arah Aspirasi Massa*, Selangor: Ilham Centre.
- Nordlinger, E. A. 1977. *Soldiers in Politics: Military Coups ad Governments*. Englewood Cliffs, N.j: Prentice Hall.
- Nur Aishah Ismail. 1996a. Berubah Jika Tidak Mahu Terpinggir. *MASSA* 21-27 September
- Nur Aishah Ismail. 1996b. Dewan Muslimat Pas Perlukan Reformasi. *MASSA* 22-29 Jun
- Nurul Ain Mohd Hussain. 2011. Isu Salam Bukan Muhrim: Bukan Islam Faham - Normala, *mStar*, 23 Januari 2011. <https://www.mstar.com.my/lokal/semasa/2011/01/23/isu-salam-bukan-muhrim-bukan-islam-faham--normala> [17 Mac 2020]
- Ramlah Adam. 1978. Pergerakan Wanita Umno Malaysia 1942-1972. *Malaysia Dari segi Sejarah, Persatuan Sejarah Malaysia*, 1(0), 26-54.
- Rabushka, A. 1968. *Ethnic Components of Political Integration in Two Malayan Cities*. Michigan: University Microfilm, Inc., Ann Arbor.
- Riduan Mat Noor. 2004. *Pengaruh Pemikiran Ikhwanul Muslim Terhadap Parti Islam Se-Malaysia (Pas)*, Kuala Lumpur: Jundi Resources.
- Riduan Mat Noor. 2011. *Menerjang Badai: 60 Tahun Mempersada Perjuangan*, Kuala Lumpur: Jundi Resources.
- Shamsul Amri Baharuddin. 2008. *Pembangkang dan “Kepembangkangan”*, Dewan Masyarakat, Edisi Khas Pilihan Raya ke12, hlm.8-10
- Syed Ahmad Hussein. 2002. *Politik Muslim dan Demokrasi di Malaysia: Anjakan, Pertemuan dan Landasan Baru Persaingan Politik*, Pulau Pinang: Universiti Sains Malaysia.
- Syed Umar Ariff. 2007. A First in Women-Only Games, *New Straits Time*.
- Subky Latif. 2003. *Fadzil Noor: Dia Guru...Dia Kawan*. Kuala Lumpur: Al Azim Sdn Bhd.
- Suresh Kumar. 2014. ”Aliran Mengundi Kaum India dalam Pilihan Raya Umum 2013: Suatu Analisis”, *Kajian Malaysia*, 32(2), 55-88.

- Suresh Kumar, N. V. dan Sivarajan, P. 2018. "Tsunami India dalam Pilihanraya Umum ke-14:Peralihan Sokongan Daripada Politik Etnik Kepada Politik Multietnik", *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics and Strategic Studies*, 45(2), 206-231.
- Tan Chee Beng. 1982. Ethnic Relations in Malaysia. In David Y.H Yu (ed). *Ethnicity And Interpersonel Interaction – A Cross Cultural Study*, Singapore; Maruzen Asia.
- Ucaptive Muktamar ke-44, 2004. Menjana Kemenangan BA Dalam Tahun 2004. Kertas Ucapan Dasar Ketua Dewan Muslimat
- Ucaptive Muktamar ke-47 2007, Kepentingan Akidah Dalam Pembentukan Muslimah, *Harakahdaily*, 26 Januari 2007, <http://ustazah-azizah.blogspot.com/2007/06/ucaptive-muktamar-ke-47-2007.html>
- Weiss, M. 2000. "The 1999 Malaysian general elections: issues, insults, irregularities", *Asian Survey*, 40(3), 413-435
- Zaireeni Azmi. 2017. Keberadaan dan Penglibatan Politik Wanita PAS di Kelantan dan Selangor, 1982-2015. Tesis Doktor Falsafah, Institut Kajian Malaysia dan Antarabangsa (IKMAS), Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi:UKM.

Nota Biografi

Zaireeni Azmi (zaireeni_azmi@usm.my) merupakan pensyarah di Pusat Penyelidikan Wanita dan Gender (KANITA), USM. Beliau aktif dalam penyelidikan, penerbitan, pengajaran dan penyeliaan pelajar terutama isu wanita dan politik, pilihan raya, pendemokrasian serta kepimpinan wanita selain daripada isu golongan B40, gangguan seksual, ibu tunggal dan sebagainya.

Penghargaan

Penulis ingin merakamkan setinggi-tinggi penghargaan kepada dana Geran Bridging Universiti Sains Malaysia (2019)-304.PKANITA. 6316434 yang membantu dalam proses penulisan makalah ini.